Міністерство культури України
Департамент культури, туризму та культурної спадщини
Кіровоградської обласної державної адміністрації
Управління містобудування та архітектури
міської ради м. Кропивницького

ПАСПОРТ

об'єкта культурної спадщини

Земляні укріплення фортеці Святої Єлисавети
входить до складу пам'ятки архітектури та містобудування національного значення «Комплекс споруд фортеці Святої Єлисавети» (ох.№ 252-Н/1-5)

(найменування об'єкта)

вид	**тип**	**категорія пам'ятки**
архітектура та містобудування	споруда	національного значення
історія	споруда	місцевого значення
археологія	споруда	не визначено
наука і техніка	споруда	не визначено

1. Дата утворення об'єкта:

1752-1754 рр.

2. Місцезнаходження об'єкта:

Кіровоградська область, м. Кропивницький, вул. Фортеця, 21
48°30'05.2" 32°15'23.6"

3. Охоронний № пам'ятки:

18 – пам'ятка історії місцевого значення
252-Н/5 – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення

4. Дати і № рішень, відповідно до яких об'єкт узято на державний облік та визначено категорію пам'ятки:

як пам'ятку історії місцевого значення з найменуванням «Фортеця Святої Єлизавети. Вали земляні» взято на державний облік рішенням виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих «Про затвердження списків пам'ятників археології, історії та мистецтва, перспективних планів по їх охороні та спорудженню нових на 1970-1975 роки» від 17 вересня 1969 року № 404

як пам'ятку архітектури місцевого значення з найменуванням «Фортеця з валами» взято на державний облік рішенням виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих «Про затвердження додаткового списку пам'ятників архітектури, розміщених на території області» від 26 червня 1969 року № 281

як пам'ятку архітектури та містобудування національного значення з найменуванням «Земляні вали» взято на державний облік Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 06 вересня 1979 р. № 442

5. Наявність охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок:

Встановлено охоронну дошку з написом:
«Україна
Пам'ятка архітектури
Земляні укріплення Єлисаветинської фортеці
1754 р.
Охоронний № 252-Н/5
Охороняється державою, пошкодження карається законом»

6. Власник:

форма власності – комунальна
Міська рада м. Кропивницького, Кіровоградська область, м. Кропивницький, вул. Тараса Карпи, 68, тел. (0522) 22-86-78

7. Користувач:

територіальна міська громада м. Кропивницького, Кіровоградська область, м. Кропивницький, вул. Тараса Карпи, 68, тел. (0522) 22-86-78

8. Охоронний договір :

від ____ _____ 201___ року № ___, укладений між відділом охорони культурної спадщини управління містобудування та Департаментом культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської ОДА

9. Функціональне використання:

сучасне	первісне	інші (протягом часу існування об'єкта)
туристично-екскурсійне, військово-меморіальний комплекс	фортифікаційна споруда	

10. Історичні дані про об'єкт:

Основною причиною формування військових укріплень на території сучасної Кіровоградщини у XVIII ст. було створення надійної багаторівневої оборонної структури на південних кордонах Російської імперії. Ініціатива побудови фортеці Святої Єлисавети належить генералу (тоді полковнику австрійської служби) Івану Хорвату, який у своїй заяві про перехід на російську військову службу та прийняття підданства просив, щоб на виділеній під поселення сербам землі була побудована фортеця для захисту від ворога. У результаті тривалих обговорень Сенат та Військова колегія прийняли рішення, яке приписувало генерал-майору Чернцову разом з генерал-майором Хорватом за погодженням з призначеними інженер-офіцерами визначити підходяще місце для фортеці, назвати її фортецею святої Єлисавети, гетьману виділити на будівництво до 2000 козаків. 4 січня 1752 року імператриця Єлизавета вказану доповідь затвердила резолюцією «Быть по сему», а 11 січня 1752 р. видано наказ про будівництво фортеці. Свою назву вона отримала на честь матері Іоанна Хрестителя Святої Єлисавети, яку цариця вважала своєю покровителькою. На засіданнях 21 березня й 1 квітня 1753 р. Сенат затвердив місце будівництва фортеці на р. Інгулі між устями р. Грузької, або Тури й р. Кам'янистої Сугоклеї, за 4 кілометри від Новосербського кордону. Після розроблення проекту фортеці, генерал-майор О. І. Глєбов, що очолював будівництво, визначив конкретне місце – правий високий берег у верхів'ї річки Інгул. Серед переваг та зручностей саме цього місця відмічались: наявність лісу, піску, глини, каменю для фундаментів, хорошої глини для цегли та близькість річки. За планом фортеця входила до лінії укріплень, що простягувалася від Мишуриного Рогу на Дніпрі (сучасне м. Світловодськ) до Архангельська на Висі (сучасний Новоархангельськ). Її планувалось побудувати за останнім словом фортифікаційного мистецтва – у найслабшій частині оборонної лінії, на відкритій місцевості, приблизно посередині між Дніпром і Південним Бугом. Фортецю Св. Єлисавети з урочистостями було закладено 12 червня 1754 р. Будівництвом керував інженер-майор, пізніше полковник Людвиг Іоганн Менцеліус, а плани затверджував Сенат. Хоча в спорудженні фортеці найбільше було зацікавлене новосербське населення, будівництво повинні були виконувати російські піддані. Сенат наказав гетьману К. Розумовському відрядити з Лівобережної України більше 5 тис. козаків (з 8-ми полків). Окрім українських козаків, підсусідків, посполитих земляні вали й укріплення будували російські солдати, новосербські поселенці. У зв'язку зі стурбованістю Туреччини щодо правомірності місця розташування фортеці та розпочатими з цього приводу переговорами, роботи по будівництву були призупинені 12 жовтня 1754 року, козаки відправлені у свої полки. Однак, на цей час оборонні вали вже були насипані, тільки не на повну висоту. Досипані у 1755 році. Після війни 1756-1763 рр. фортеця продовжувалась розбудовуватись та озброюватись: вздовж прикритої дороги поставлено палісад, у місцях відсутності брустверів – влаштовано рогатки, у вихідних кутах, на фланках бастіонів та на фасах равелінів встановлені гармати, перед якими насипано бруствери. Артилерійське

озброєння фортеці складало: 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць та 6 мортирець.

Існують проекти будівництва фортеці, що датуються 1752, 1754 та 1759 роками. Фортеця Св. Єлисавети представляла собою земляне полігональне укріплення, типове для Європи середини XVIII ст. За проектом вона являла собою шестикутний полігон із бастіонними фронтами довжиною по 170 сажень (1 сажень=213,36 см). Головний вал мав висоту 19 футів (1 фут=30,48 см), товщину – 18 футів. Висота понижених фланків складала 7,59 футів, а висота равелінів – 16 футів. Гласіси мали висоту 7 футів, глибина ровів – 18-21 фут. Для посилення оборони передбачались подвійні фланки, равеліни перед куртинами, прикритий шлях із плацдармами, а також гласіс. Загальна площа фортеці повинна була займати близько 70 дес. Проект внутрішнього планування передбачав головну площу у центральній частині фортеці розмірами 50х50 м, яка оточувалась 12-ма крупними кварталами, і 4-ма меншими. У центрі площі було розміщено Свято-Троїцьку дерев'яну церкву. На території фортеці знаходились: казарми, комендантський, генералітетський та протопопівський будинки, порохові погреби, кузні, криниці, провіантський магазин, кодегардії та інші будівлі. Вхід на територію фортеці було організовано через троє воріт зі сторожовими вежами та кордегардіями: Троїцькі (головні, зі сторони степу), Пречистенські (зі сторони форштадту) та Всесвятські (зі сторони Пермського табору). Бастіони фортеці названі іменами святих (від Троїцьких воріт і за годинниковою стрілкою): Петра, Олексія, Андрія Первозванного, Олександра Невського, Архістратига Михаїла та Катерини. Равеліни іменувались (від Троїцьких воріт): Св.Наталії, Св.Іоанна Хрестителя, Пресвятих Печерських, Св. Миколая та Св. Феодора, Св.Анни.

Оборонний потенціал фортеці полягав у її глибоко продуманому військовими інженерами плані захисту від нападу ворога: внутрішня лінія оборони (власне фортеця) складалась із земляних валів висотою 14 метрів (разом із глибиною сухих ровів) у формі правильного багатогранника й мала шість бастіонів. Бастіон – великий ромбовидний виступ лінії укріплень. Цитадель на бастіонах була оснащена брустверами з дерев'яного частоколу та гарматами. Зовнішня лінія оборони складалась із 6 равелінів. Равелін – це невелике ромбовидне укріплення перед головною лінією оборони, що зв'язане з цитаделлю спеціальними проїздами, їм передували невисокі насипи – гласіси. Рови навкруг насипу збільшували висоту валів і ніколи не заповнювались водою. Лінія насипів була ломаною, тому зі стін фортеці легко було вести перехресний вогонь по супротивнику. Враховуючи те, що перед фортецею ще розміщувалась додаткова система форпостів, можна зробити висновок, що це укріплення було майже неприступним. Про це свідчить той факт, що кримський хан Керим-Гірей у 1769 р. підійшовши до фортеці, взяв її в облогу, але не наважився штурмувати і відійшов, зруйнувавши села Лелеківку, Аджамку і Цибулів.

Таким чином, фортеця Св. Єлисавети була найбільш потужним земляним укріпленням у центрі трирівневої системи російської оборони від кримських татар і Туреччини. Це обумовило наділення коменданта фортеці особливими повноваженнями: митний контроль, дипломатична самостійність у стосунках із Польщею та Туреччиною тощо. Після ревізії 1764 р. Нову Сербію, Слов'яносербію та Слобідський полк було ліквідовано, а на їх місці засновано Новоросійську губернію з губернською канцелярією у фортеці Св. Єлисавети. Через рік (у 1765 р.) ця губернія була поділена на дві провінції: Єлисаветградську та Катеринославську. Події 1768-1774 рр. кардинально змінюють ситуацію. Повстання козаків проти старшини, втеча на Січ учасників повстання Є. Пугачова, відмова частини козаків йти на війну з Туреччиною, підтримати фортецю

Св. Єлисавети під час набігу Крим-Гірея (1769), добровільний перехід цілих пікенерських слобод до запорожців, масова втеча селян на Запоріжжя, перехід під протекторат Росії Кримського ханства в результаті успішного завершення війни, призвело до ліквідації Січі як ненадійної, деструктивної й, головне, непотрібної для Російської імперії військової сили. У цій ситуації, волею обставин, як найбільша прикордонна фортеця Новоросійської губернії, фортеця Св. Єлисавети обирається вихідним пунктом наступу російських військ проти Січі, а пізніше місцем збереження запорозького архіву та арсеналу. Саме ці трагічні події в історії України найтіснішим чином пов`язують історію фортеці й міста Єлисаветграда-Кіровограда з історією Запорозької Січі, і вже тому заслуговують бути відображеними у збереженні самої фортеці як місця перебування запорозьких раритетів.

Крім того, фортеця Св. Єлисавети відіграла значну роль у соціальному та культурному розвитку півдня України. Із 1763 року у фортеці діяла школа для дітей офіцерів, де навчалося близько 100 учнів. Із 1764 року у фортеці відкривається перша в Україні друкарня із цивільним шрифтом. Крім канцелярських бланків для офіційних посвідчень, тут побачили світ принаймні дві (відомі на сьогодні) книги: комедія Жан-Жака Руссо «Кофейный дом» та підручник «Азбука». Із 1788 року у фортеці діє медико-хірургічна школа при шпиталі, де готували фельдшерів і лікарів. Серед відомих випускників її — професор Й.Мухін, який потім навчав М.Пирогова. Останній деякий час працював у шпиталі на території колишньої фортеці під час Кримської війни. Протягом XVIII — XIX століть на території фортеці перебували відомі історичні, державні та військові діячі: М.Кутузов, О.Суворов, М.Пирогов, Г.Потьомкін, О.Пугачов.

У 1784 році фортеця була роззброєна й формально "…обращена во внутренний город", оскільки після входження Криму до складу Російської імперії, вона втратила стратегічне значення прикордонної фортеці. Хоча ще деякий час (поки проходив процес роззброєння) у фортеці продовжував служити гарнізон, переведений на внутрішнє положення. У 1794 році тут ще утримувалось 162 гармати, які обслуговували 277 артилеристів. Гармати та артилерійські припаси вивозили у прикордонні міста, головним чином у Херсон. У квітні 1795 року 5 гармат було відправлено у містечко Новомиргород. У 1805 році увесь Єлисаветградський артилерійський гарнізон був переведений на Тамань. З дозволу Військової ради останні дві гармати було передано Єлисаветградському міському управлінню на згадку про історію міста. Вони встановлені на кам'яних п'єдесталах при в'їзді з колишніх Пречистенських воріт і стали найстарішим пам'ятником військової історії в області.

Археологічні дослідження на території фортеці. Вперше археологічні дослідження фортеці Святої Єлисавети були проведені у 1994 році, напередодні відзначення 240-річчя міста Кіровограда. Розкопки проводились Кіровоградської охоронною археологічною експедицією Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. З Великобританії було запрошено археолога-консультанта Майкла Лестера, який мав досвід досліджень пам`яток пізнього середньовіччя в Європі. Керував розкопками М. Тупчієнко. Мета розкопок визначалася прагненням знайти та дослідити перші архітектурні споруди XVIII ст. на території фортеці, перевірити наявність на території фортеці решток більш ранніх поселень. Найбільш доцільним та зручним для перших археологічних розкопок фортеці було визнано дослідження бастіону Св. Петра в західній його частині. Згідно із кресленнями у 1754 – 1779 рр. у даному бастіоні були розташовані пороховий погріб та казарма артилеристів. Обидві споруди були дерев`яними, але якщо казарма мала наземний характер, то пороховий погріб – заглиблений, що гарантувало виявлення його решток навіть за умови незбереженої його

наземної дерев`яної частини, тоді як таких гарантій щодо наземних дерев`яних споруд дати було неможливо. Розкопки порохового погреба проводилися з 3 по 14 липня 1994 р. Розбивши першу розвідувальну траншею, було виявлено рештки німецького кладовища часів окупації 1941-1943 рр. В результаті проведених археологічних досліджень можна зробити ряд висновків: виявлено північну та західну стіну погреба; перший наземний вінець дубового зрубу, систему осушування та вентиляції споруди, яка складалася з глиняно-золистих фальшстін, розташованих паралельно стінам котловану погреба на відстані 20-30 см. від останніх. Таким чином, створювалися оптимальні умови для вентиляції та осушування шляхом абсорбції. Погреб являв собою заглиблену в землю східчасту споруду, дерев`яний зруб якої був заглиблений у землю на 1,6 м. від сучасного рівня або 112 см від похованого ґрунту XVIII ст, і лежав на материковій сходинці шириною 0,5-0,7 м. Водостійкість дерев`яних стін зрубу була забезпечена шаром деревного вугілля та шлаку, засипаного між ними й земляними стінами котловану. Таким чином висота зрубу сягала 1,112 м, а нижче материкової сходинки, на якій лежав зруб, знаходився основний об`єм приміщення погреба. У котловані була зроблена система осушування, яка складалася з додаткових стін, споруджених із шарів деревного вугілля, шлаку та глини. Глибина котловану від нижнього рівня зрубу – 1, 8 м. Підлога була викладена лагами, площа всередині яких також була заповнена вугіллям та обмазана глиною. Решток дерев`яної підлоги не виявлено. Дах погреба був споруджений із накату дубових колод, засипаних зверху глиною. Його обгорілі рештки чітко простежувалися в розрізі східної стінки розкопу. Матеріали побутової культури, які були знайдені в заповнені погреба: кілька черепків кухонного посуду XVIII ст. та фрагменти різної форми цегли цього часу. Паралельно з розкопками порохового погреба була закладена розвідувальна траншея (2 х 17 м) уздовж куртини між Троїцькими воротами та бастіоном св. Петра. Траншея повинна була відкрити одну із двох криниць, які були у фортеці. Глибина траншеї на кінець розкопок сягала 1,4 м. Ці дослідження не мали позитивних результатів, криницю не було виявлено. Але у заповнені траншеї на глибині 1,1 - 1,3 м. зафіксовано скупчення будівельного сміття (фрагменти цегли, вапнякового фасадного каменю, колон), побутового сміття (фрагменти скляних чарок і штофа, російська монета 1735 р., фрагмент великого мідного натільного хреста) – матеріал, що датується XVIII ст. – поч. XIX ст. Підсумовуючи результати перших археологічних розкопок фортеці, можна констатувати, що їх результати були в цілому позитивними: знайдено рештки будівлі сер. XVIII ст., знайдено свідчення кам`яного будівництва у фортеці у кін. XVIII – поч. XIX ст., знайдено забуте німецьке кладовище 1941-1944 рр.

У червні 2006 р. за дорученням Кіровоградського обласного товариства охорони пам`яток було проведено чергові візуальні дослідження з шурфуванням та зачисткою розмивів валів. Бастіон Один із таких розмивів в межах бастіону Св. Петра було досліджено з метою виявлення структури наповнення валів. У розмиві, висотою 1,2 м чітко простежується глина, яка очевидно була взята для їх спорудження з рову. У розмиві не виявлено слідів дерев`яних конструкцій, які могли слугувати основою валів, що заповнювалася глиною з рову.

Як пам'ятку історії місцевого значення з найменуванням «Фортеця Святої Єлизавети. Вали земляні» взято на державний облік рішенням виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих «Про затвердження списків пам'ятників археології, історії та мистецтва, перспективних планів по їх охороні та спорудженню нових на 1970-1975 роки» від 17 вересня 1969 року № 404.

Як пам'ятку архітектури місцевого значення з найменуванням «Фортеця з валами» взято на державний облік рішенням виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих «Про затвердження додаткового списку пам'ятників архітектури, розміщених на території області» від 26 червня 1969 року № 281.

Як пам'ятку архітектури та містобудування національного значення з найменуванням «Земляні вали» взято на державний облік Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 06 вересня 1979 р. № 442.

11. Відомості про сучасний стан об'єкта:

Розташування об'єкта і його роль у навколишньому середовищі	Земляні укріплення фортеці Святої Єлисавети розташовані у південно-західній частині міста Кропивницький, у Фортечному районі, що є історичною частиною міста. Територією пам'ятки прокладено автомобільну дорогу місцевого значення у напрямку північний схід-південний захід. Пам'ятка є локальною домінантою у навколишньому природному середовищі
Ландшафт	Об'єкт розташований на високій точці північно-східного схилу плато правого берега р. Інгул, на підвищеній рівнинній території. Територія пам'ятки та оточуюча її місцевість за видом насаджень відноситься до паркової зони, ґрунт щільно вкритий різнотрав'ям, засаджений деревами та чагарниками листяних та хвойних порід
Опис об'єкта	Пам'ятка культурної спадщини представляє собою фортифікаційну споруду середини XVIII століття. Укріплення земляне, складається з шести бастіонних фронтів та шести равелінів поперед куртин й має форму шестикутника. Вся фортифікаційна система вздовж зовнішнього периметру оточена таким видом штучної перешкоди як глибокі сухі рови. Первісно вздовж ровів проходила фортечна дорога (рокада), прикрита шістьома гласісами (не збереглися). Бастіони мають форму п'ятикутників, з відкритими на фортечний плац горжами. Куртини і фланки бастіонів виконані у двох рівнях. Равеліни мають форму неправильних ромбів з відкритим тилом. Всі захисні споруди виконані з ґрунту: основа валів викладалась з дерну й засипалась викидами з ровів. За своїм призначенням весь комплекс земляних укріплень, як військова інженерна споруда, відноситься до фортифікаційних споруд для підвищення ефективності застосування зброї, захисту гарнізону та населення від засобів ураження противника. За функціональною типологією даний об'єкт відноситься до військових (оборонних) споруд бастіонного типу з наявним археологічним культурним шаром. Під час дослідження території пам'ятки археологами Кіровоградської охоронної археологічної експедиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею під керівництвом М. Тупчієнка спільно з британським археологом Ч. Лестером, який мав досвід досліджень пам`яток пізнього середньовіччя в Європі, було знайдено рештки споруди II половини XVIII ст., виявлено

	свідчення кам`яного будівництва у фортеці у кінці XVIII - поч. XIX ст., а також залучено до наукового обігу знайдені артефакти: предмети побуту, монета 1735 р., фрагмент натільного хреста, що датується XVIII – поч. XIX ст. Фортеця святої Єлисавети була побудована як прикордонне укріплення фортифікаційного типу. ***Бастіон Св. Петра*** – найкраще збережена частина фортеці. Профілювання валів і рову були завершені ще у XVIII ст. Вали та рів бастіону природно задерновані. Корозія насипу у вигляді розмивів дощем спостерігається лише в місцях стежин, протоптаних людьми. Один із таких розмивів було зачищено археологом М. Тупчієнко з метою виявлення структури наповнення валів. У розмиві, висотою 1,2 м чітко простежується глина, слідів дерев`яних конструкцій, які могли б слугувати основою валів, не виявлено. На вершині валів бастіону є залишки місця для встановлення гармат та майданчик для гармат із відсипаним бруствером, що їх захищав. Внутрішня площа бастіону заросла деревами. ***Бастіон Св. Олексія*** в межах ровів та валів щільно засаджений деревами. Дерева не дають можливості візуально оглянути профілювання фортеці в межах усієї зовнішньої площі бастіону. Внутрішня площа бастіону також поросла деревами. Стрімка лінія валів та ровів, а також значна їх висота вказує на те, що в цьому бастіоні, як і в бастіоні Св. Петра, проектні фортифікаційні роботи були завершені в повному масштабі. У бастіоні в початковий період функціонування фортеці, згідно плану 1759 року, не було ніяких споруд. ***Бастіон Св. Андрія Первозваного*** має схили валів, які густо заросли деревами. У рову між бастіоном та равеліном Пресвятих Печерських отців, у середині XX ст. ДТСААФ спорудив будівлю тиру, що існує й нині. Поруч споруджено клуб собаківництва, а за тиром організовано площадку для тренінгу собак. Профілювання валів із внутрішньої сторони бастіону збереглося добре: чітко простежується майданчик для гармат, земляні бруствери. По всій площі бастіон порослий деревами та кущами. За планом 1759 р. у внутрішній частині бастіону була розташована наземна дерев`яна споруда, схожа на казарму. Наявність із північної сторони рову та широкої відкритої території, що примикає до валу, й, водночас, піднята над рівнем дна рову на кілька метрів, можливо, свідчить про недобудованість фортеці в цьому місці. ***Бастіон Св. Олександра Невського*** в північно-західній частині валу порослий деревами, тоді як південно-східна частина задернована. Ця частина валу й рову також має відкритий майданчик, піднятий над дном рову. На ньому влаштоване несанкціоноване кладовище собак. Профілювання валів із внутрішнього боку бастіону збереглося добре: чітко простежується площадка для гармат і відсипаний перед нею бруствер. Територія

	бастіону частково забудована приміщеннями реставраційних майстерень. Рів бастіону, з боку равеліна Св. Миколая, пошкоджений гаражами, які будувалися у 1970–х роках і вкопувалися в схили валів бастіону. За планом 1759 р. у бастіоні знаходилися пороховий погріб та казарма артилеристів. ***Бастіон. Св. Архістратига Михаїла*** має заліснену територію. Профілі валів із внутрішнього боку збереглися добре. У східній частині рову влаштовано господарчий двір ДУ «Кропивницька ВК-6». Рів вздовж лівого фасу бастіону та контрескарп використовуються як городи. У період функціонування фортеці в бастіоні знаходилося приміщення арсеналу. Будівля була наземною, дерев`яною, П-подібної форми із внутрішнім двориком. ***Бастіон Св. Катерини***, очевидно, є в найменшій мірі добудованою частиною фортеці. Тут фіксується неглибокий рів, вздовж якого розміщені широкі майданчики, дещо підняті над дном рову. На кресленнях фортеці ІІ пол. XVIII ст. ці майданчики іменуються полігонами. Вали із внутрішнього боку бастіону порівняно невисокі, але добре збереглося їх профілювання. Зовнішні схили валів і рів поросли деревами та кущами. Територія бастіону частково забудована спорудами Центральної міської лікарні № 1. Також, у бастіоні розміщена пам'ятка історії місцевого значення – «Цивільне кладовище жертв фашизму». ***Равеліни фортеці Св. Єлисавети*** збережені в меншій мірі, переважно пошкоджені й забудовані. ***Равелін Св. Анни*** знаходиться між бастіонами Св. Петра та Св. Катерини і є найбільш збереженим до нинішнього часу равеліном. У рову равеліна Св. Анни знаходиться дитячий садок і два житлові багатоквартирні будинки. На вершині правого валу равеліну знаходиться приватна земельна ділянка з житловою забудовою. Вздовж правого валу равеліну Св. Анни є залишки старої дороги, яка вела із внутрішньої частини фортеці через Троїцькі ворота до степу. ***Равелін Св. Наталії*** повністю зайнятий Кіровоградським комунальним підприємством по утриманню шляхів. ***Равелін Св. Миколая*** забудований приватною забудовою. ***Равелін Св. Феодора*** зайнятий територією Державної установи «Кропивницька виправна колонія № 6». ***Равелін Св. Іоанна*** зовні по контуру насипів частково ушкоджений розміщеною впритул забудовою. У 2014 році в межах внутрішньої частини равеліну Св. Іоанна було встановлено пам'ятний знак «Жертвам Голодоморів 1922-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в Україні» та впорядковано територію навколо нього (викладено майданчик та алеї тротуарною плиткою, розбито клумби, висаджено декоративні кущі). ***Равелін Пресвятих Печерських*** майже неушкоджений у внутрішній частині, а зовні його насипи зазнали часткових руйнувань в результаті розташованої впритул приватної забудови та гаражного кооперативу.

	Ворота фортеці Св. Єлисавети. Фортеця мала троє воріт: 1. *Троїцькі* – парадні, розташовані між бастіонами Св. Катерини та Св. Петра в південно-західній частині фортеці. Нині вони штучно розширені й сполучають пам'ятку з вул. Яновського; 2. *Пречистенські*, розташовані між бастіонами Св. Олексія та Св. Андрія Первозваного в північній частині фортеці. Нині вони також штучно розширені, відіграють роль парадних, прикрашені по бокам двома гарматами XVIII ст. (пам'ятка історії місцевого значення), які були залишені у 1805 році під час роззброєння фортеці. 3. *Всесвятські*, розташовані між бастіонами Св. Олександра Невського та Св. Архистратига Михаїла в східній частині фортеці. Нині необлаштовані, поросли деревами. Представляють собою пройму в куртині фортеці, через яку проходить дорога, що веде до равеліну Св. Миколая. Стара дорога, що вела з внутрішньої частини фортеці через Всесвятські ворота до малого передмістя, нині є вулицею Фортечною. На даний час залишки двох в'їзних воріт (Пречистенські та Троїцькі відповідно) поєднує автомобільна дорога, яка проходить через центральну частину фортеці. У південно-західній частині фортеці, перед бастіоном Св. Петра, знаходяться найбільш збережені до сьогоднішнього часу залишки гласісу. У центральній частині фортеці, в 1950-х рр. у північно-східній її стороні, була виділена територія для автобази міського управління зв`язку, що привело до спорудження гаражів, службових приміщень, бетонних парканів тощо. Поряд із нею споруджено реставраційні майстерні. До 10-річчя звільнення міста від окупації, у 1955 році на території фортеці облаштували меморіальне кладовище радянських воїнів-визволителів шляхом перепоховання останків радянських воїнів з братських та одиночних могил з різних частин міста. Перепоховання військових на територію фортеці відбуваються й досі. В 1994 році під час археологічних розкопок виявилось, що значна частина кладовища радянських воїнів та облаштованого в його межах Військово-меморіального комплексу та парку Слави, розташовані на території німецького кладовища 1941-1944 років. З південної сторони центральної частини фортеці розміщується земельна ділянка КЗ «Центральна міська лікарня м. Кіровограда», на території якої знаходяться 15 будівель, 4 з яких є пам'ятками архітектури національного значення й входять до складу пам'ятки «Комплекс споруд фортеці Святої Єлисавети». Основні розміри земляних конструкцій фортеці: довжина фасів бастіонів – в середньому 105 м; довжина фланків бастіонів – в середньому 60 м; ширина куртин – в середньому 100 м; висота валів – від 2 до 10 м;

	глибина ровів – від 2 до 6 м; довжина валів равелінів в середньому становить 90 м; ширина воріт (від валу до валу) – близько 20 м; залишки гласісу (навпроти бастіону Св. Петра) – близько 30 м шириною та 100 м. довжиною; загальна протяжність валів фортеці (по контуру) – близько 3,5 км. Предметом охорони пам'ятки є земляні укріплення (вали, рови та інші збережені конструктивні елементи фортеці), а також культурний шар II половини XVIII ст.
Перебудови, втрати й історичні нашарування	За час існування об'єкта зазнавали змін його наземні конструктивні елементи. На основі аналізу та порівняння креслень профілів конструктивних елементів фортеці середини – II пол. XVIII ст. та проведених сучасних фотограмметричних досліджень, встановлено факт того, що вали кілька разів досипались, а рови поглиблювались; коригувались бруствери, апарелі, гарматні майданчики, балкони. Так, після 1763 року, вздовж прикритої дороги було встановлено палісад, у місцях відсутності брустверів встановлено рогатки, у вихідних кутах і на фланках бастіонів та на фасах равелінів організовано місця для встановлення гармат, перед равелінами насипано бруствери. У внутрішній території фортеці було розбудоване гарнізонне містечко: церква, казарми, порохові погреби, криниці, кордегардії, будинки канцелярії та коменданта, інші будівлі. Майже по всьому зовнішньому контуру укріплення, повністю чи частково, зруйновані зовнішні захисні споруди фортеці – гласіси. Ці руйнування спричинені громадською та приватною забудовою, що проводилась впритул до пам'ятки. Перебудови та втрати у внутрішній частині пам'ятки пов'язані з будівництвом ряду комунальних підприємств та облаштуванням військово-меморіального кладовища. У 1920-30-х рр. на території фортеці, у північно-східній її частині (бастіон Св. Андрія Первозваного), розміщувався розчинно-бетонний вузол (нині знесений). Трохи південніше, з внутрішньої сторони бастіону Св. Олександра Невського, знаходиться будівля автобази зв'язку. Поруч побудовано приміщення ТОВ «Кіровоградська міжобласна спеціальна науково-реставраційна проектно-виробнича майстерня». В межах равеліну Св. Наталії (західна частина фортеці) побудоване Кіровоградське комунальне підприємство по утриманню шляхів. По зовнішньому краю східного фасу бастіона Св. Андрія Первозваного (північна частина фортеці) розміщується приміщення тиру КЗ «Комплексна дитячо-юнацька спортивна школа № 3 Кіровоградської міської ради»; по зовнішньому краю західного фасу цього ж бастіону знаходяться будівлі Кіровоградського міського спортивного клубу Товариства сприяння обороні України. У 1941-1943 рр. в межах бастіонів Св. Петра та Св. Олексія було організоване кладовище німецьких військових, часткову ексгумацію яких було проведено у 90-х рр. XX ст. У 1944 році у

	центральній частині фортеці відкрито військове кладовище радянських воїнів. З середини 50-х рр. XX ст. і до 2015 року в межах центральної частини території фортеці періодично відбувалося перепоховання останків радянських воїнів з різних частин міста та з території області. Зміна рельєфу пам'ятки була спричинена й природними чинниками, такими як вивітрювання та вимивання, що призводить до ерозії ґрунту.
Наявність творів мистецтва та їх опис	
Опис території об'єкта	Територія об'єкту в центральній частині впорядкована. В межах кладовищ розбито доріжки з різним видом покриття, організовано клумби, висаджено вічнозелені дерева та кущі, квіти. Паркова зона в центральній частині фортеці слугує місцем відпочинку жителів міста та туристів. По периметру валів влаштовано пішохідні доріжки. Частина валів, рови та частина внутрішнього простору фортеці вкриті листяними деревами й задерновані. Периферійна територія пам'ятки невпорядкована. Рови та вали поросли деревами листяних порід та чагарниками, вкриті дерном. В межах пам'ятки спостерігається наявність побутового сміття, періодичні забори ґрунту, невпорядковані залишки місць відпочинку, тощо, що негативно позначається на самій пам'ятці та її охоронній зоні
Загальна оцінка технічного стану об'єкта, дата, № акту технічного стану	задовільний акт технічного стану № 1 від 10.10.2018 року
Наявність інженерних мереж та інженерного обладнання	На всій центральній частині внутрішнього простору фортеці, вздовж центральної автомобільної дороги, а також вздовж доріжок та алей в межах паркової зони, встановлено ліхтарі для освітлення території; в межах південної частини фортеці проходить газопровід розподільчої мережі
Дата і № довідки про майнову цінність об'єкта, найменування організації, яка провела оцінку, вартість в гривнях	майнова оцінка не проводилась

12. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця)**:**

1. Штабний корпус фортеці Святої Єлисавети (1801 р.) – пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 252/1 (постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970). 2. Казарма для трьох рот фортеці Святої Єлисавети (1801 р.) – пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 252/2 (постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970). 3. Казарма для двох рот фортеці Святої Єлисавети (1801 р.) – пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 252/3 (постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970).

4. Солдатська кухня фортеці Святої Єлисавети (1801 р.) – пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 252/4 (постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970).
5. **Земляні укріплення фортеці Святої Єлисавети** (1754 р.) – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення, охоронний № 252/5 (постанова Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979 р. № 442).

13. Територія об'єкта:

Площа	44,6 га (по периметру оборонних земляних насипів)
Опис меж території об'єкта	Об'єкт культурної спадщини обмежений вулицями: Соборна – з півночі та Ушакова – з північного заходу; Глінки – з заходу та південного заходу; Яновського – з півдня та південного сходу; Куроп'ятникова – зі сходу та північного сходу і земельними ділянками приватної чи комунальної форм власності, з розміщеними будівлями на них. Територія обмежена: - з півночі – ділянкою ТОВ «Алма-трейд» (торгівельний центр «Копілка»), вул. Соборна, 1-а (кадастровий номер: 3510100000:39:315:0016); - з північного сходу – ПрАТ «Турист», вул. Ушакова, 1-а (кадастровий номер: 3510100000:39:315:0011), територією Кіровоградського обласного племінного центра собаківництва (вул. Ушакова, 1-а), Кіровоградського міського спортивного клубу Товариства сприяння обороні України (вул. Ушакова, 1) та ділянкою КЗ «Комплексна дитячо-юнацька спортивна школа № 3 кіровоградської міської ради» (вул. Ушакова, 3-б); земельними ділянками з кадастровими номерами: 3510100000:39:315:0117, 3510100000:39:315:0042, 3510100000:39:315:0043, 3510100000:39:315:0059, 3510100000:39:315:0122, 3510100000:39:315:0096, 3510100000:39:315:0097, 3510100000:39:315:0019, 3510100000:39:315:0047; - зі сходу – територією автостоянки (кадастровий номер 3510100000:39:315:0082) та земельними ділянками з кадастровими номерами: 3510100000:39:315:0084, 3510100000:39:315:0118, 3510100000:39:315:0090, 3510100000:39:315:0083, 3510100000:39:315:0028 - з південного сходу – земельними ділянками з кадастровими номерами:3510100000:39:315:0072, 3510100000:39:315:0120, 3510100000:39:315:0037, - з півдня – Державною установою «Кропивницька виправна колонія № 6», вул. Ю. Яновського, 50 (кадастрові номера: 3510100000:39:315:0031 та 3510100000:39:315:0035); - з південного заходу – територією Комунального закладу «Станція юних техніків Кіровоградської міської ради», вул. Яновського, 60 (кадастровий номер 3510100000:39:320:0025) та ділянкою Комунального закладу «Навчально-виховне об'єднання № 32 «Спеціалізована загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів,

	позашкільний центр «Школа мистецтв» Кіровоградської міської ради Кіровоградської області», вул. Глінки, 1 (кадастровий номер 3510100000:39:315:0125), земельними ділянками з кадастровими номерами: 3510100000:39:315:0051, 3510100000:39:315:0078, 3510100000:39:315:0049; - із заходу – територією гаражного кооперативу «Фортеця», вул. Соборна, 7-в та земельною ділянкою з кадастровим номером 3510100000:39:315:0046 - з північного заходу – територією Кіровоградського комунального підприємства по утриманню шляхів (вул. Соборна, 7-в), ділянкою АТС та кварталом середньоповерхової житлової забудови по вул. Соборна

14. Оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта:

Якості об'єкта, завдяки яким він набуває культурної цінності як пам'ятка	Керуючись п. 10 (об'єкти культурної спадщини національного значення) «Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.11.2001 р. № 1760, можна зробити наступні висновки: - об'єкт відповідає критерію автентичності через значну збереженість форми та матеріально-технічної структури (добре збереглись вали, рови та інші конструктивні елементи фортифікаційної споруди) й історичних нашарувань (археологічний культурний шар); - земляні укріплення фортеці Святої Єлисавети є унікальною пам'яткою військової інженерії та європейського фортифікаційного мистецтва XVIII століття, як одна з небагатьох земляних оборонних споруда, що практично повністю збереглася у Східній Європі до нашого часу; - фортеця справила значний вплив на розбудову міста навколо неї, на розвиток економіки, культури, архітектури та містобудування. - пам'ятка є джерелом для вивчення воєнної, соціальної і культурної історії Центральної України; - об'єкт безпосередньо пов'язаний з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю видатних людей Таким чином, предметом охорони об'єкта може бути визначено: - загальну розпланувальну структуру споруди; - архітектурні та історичні складові споруди; - об'ємно-просторову композицію споруди; - археологічний культурний шар, включаючи пов'язані з ним рухомі предмети

15. Зони охорони пам'ятки:

Організація-розробник науково-проектної документації	
Дата розроблення науково-проектної документації	-
Дата і номер документа про затвердження науково-проектної документації	-
Короткий опис меж зон охорони із зазначенням площі кожної зони	Межі зон охорони визначено рішенням Ради народних депутатів Кіровоградської області від 27 червня 1990 року № 175 «Про затвердження охоронних зон пам'яток історії і культури» з такими значеннями відповідно до сторін світу: північ – 100 м, південь – 100 м, схід – 100 м та захід – 100 м. Відповідно до проекту «Історико-архітектурного плану м. Кіровограда з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів» (2013 р.) визначено межі комплексної охоронної зони «Фортеця Св. Єлисавети з передмістям» в таких межах: *північно-східна межа* – має складну конфігурацію. Починається на перехресті вулиць Глиняної та Цегельної, прямує в південно-східному напрямку вздовж лінії забудови непарного боку вул. Цегельної до перехрестя з вул. Андріївською, перетинає вул. Андріївську і проходить вздовж північно-східної сторони садибної ділянки по вул. Андріївській, 13-а, дійшовши до східного кута ділянки повертає на 90° і тягнеться вздовж південно-східної сторони ділянки на південний захід, повторюючи контур межі тильного боку присадибних ділянок по вул. Пушкіна, прямує в південно-східному напрямку, перетинає вул. Артема, Каховську, тягнеться вздовж русла р. Інгул, перетинає вул. Тобілевича, Островського, тягнеться вздовж бордюра пров. Василівського, перетинає вул. Велику Перспективну, проходить вздовж межі тильної сторони ділянок по вул. Велика Пермська, перетинає вул. Кірова, тягнеться вздовж лінії забудови парного боку вул. Фісановича, повертає на 90° і проходить тильною стороною ділянки промислового призначення по вул. Кропивницького, знову виходить на вул. Велику Пермську, перетинає вул. Кропивницького і проходить вздовж лінії забудови парного боку вул. Велика Пермська до південно-східного кута ділянки пивзаводу; *південно-східна межа* – має складну конфігурацію.

	Починається в південно-східному куті ділянки пивзаводу, що розташовується по вул. Велика Пермська, 88, проходить вздовж огорожі південного боку ділянки пивзаводу, оминає його ділянку з північного заходу в північно-західному напрямку, перетинає вул. Бобринецьку і тягнеться до перехрестя з вул. Садовою, повертає на 90° і тягнеться вздовж бордюра непарного боку вул. Садової до перехрестя з вул. Бобринецькою, повертає на 45°, тягнеться вздовж лінії забудови парного боку вул. Бобринецької до перехрестя з вул. Велика Пермська, досягши якого, повертає ще на 45° і проходить вздовж лінії забудови парного боку вул. Велика Пермська, оминаючи сучасні житлові квартали, проходить по тильній стороні ділянок історичної забудови по вул. Велика Пермська до вул. Можайського, досягши якої повертає майже на 90° і тягнеться у південно-західному напрямку вздовж лінії забудови непарного боку вул. Можайського до перехрестя з вул. Куроп'ятникова, досягши якої повертає на 80° і оминає територію залишків фортеці вздовж лінії забудови парного боку вул. Куроп'ятникова, а потім вул. Комсомольської не досягши перехрестя з вул. Гмирьова межа досягає південного кута ділянки за адресою вул. Комсомольська, 32; *південно-західна межа* – має складну конфігурацію. Від південного кута ділянки за адресою вул. Комсомольська, 32 проходить тильною стороною ділянок домоволодінь по вул. Яновського, Курортна, Глінки, 50 років Жовтня, перетинає вул. 50 років Жовтня прямує вздовж лінії забудови непарного боку вул. Рівненської, потім пров. Сухумського, повертає на 90° на перехресті провулків Сухумського і Миргородського і тягнеться в північно-східному напрямку вздовж непарного боку пров. Миргородського до перехрестя з вул. Верхньою Биківською, повертає на 80° і тягнеться вздовж лінії забудови вул. Верхня Биківська у північно-західному напрямку до перехрестя з вул. Тобілевича, повертає на 90° і проходить вздовж лінії забудови непарного боку вул. Тобілевича в південно-західному напрямку до перехрестя з вул. Габрахманова, перетинає вул. Габрахманова і, прямуючи вздовж лінії забудови парного боку вул. Габдрахманова, оминає з південного сходу та південного заходу ділянку колишнього комплексу богодільні по вул. Комарова, 1 і зупиняється

	на південно-західному куті ділянки; *північно-західна межа* – має складну конфігурацію. Від південно-західного кута ділянки колишньої богодільні за адресою вул. Комарова, 1 межа проходить вздовж північно-західного боку ділянки, потім перетинає вул. Габдрахманова, повернувши на 90°, тягнеться на південний схід вздовж лінії забудови непарного боку вул. Габрахманова до перехрестя з вул. Каховською, де, повернувши на 80°, проходить в північно-західному напрямку вздовж лінії забудови парного боку вул. Каховська до перехрестя з вул. Верхня Биківська, повертає на 90° і тягнеться вздовж лінії забудови парного боку вул. Верхня Биківська до перехрестя з вул. Андіївською, повертає на 85° і, пройшовши до перехрестя з вул. Пушкіна, повертає на 90° і прямує до перехрестя з вул. Глиняною, досягши якого, повертає на 90° і тягнеться в напрямку північного сходу вздовж лінії забудови непарного боку вул. Глиняної до перехрестя з пров. Цегельним. Площа комплексної охоронної зони «Фортеця Св. Єлисавети з передмістям» – 90,3 га. Зона охорони археологічного культурного шару «Фортеці Св. Єлисавети» визначена на відстані 50 м від підошви фортечного валу-укріплення др. пол. XVIII ст. Площа зони – 45,21 га.

16. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкт:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інв. №
-	-	-	-

17. Дослідницькі й реставраційні роботи на об’єкті:

Найменування робіт	Рік проведення	Замовник	Виконавець	Підрядна організація
Проведення археологічних досліджень (розкопки та шурфування).	1994	.	Кіровоградська охоронна археологічна експедиція Кіровоградського обласного краєзнавчого музею	

18. Основні джерела відомостей про об'єкт:

Археологічні матеріали	Зберігаються у фондах обласного краєзнавчого музею
Іконографічні матеріали	-
Архівні матеріали	1. Відомості про стан команд, присланих для будівництва фортеці 1754 р. – Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. – КОМ-12301. – ФО-4124. – 4 арк. 2. Военная Энциклопедія. Т. X. – СПб.: Т-во И.Д. Сытина, 1912. – 642 с. – С. 331-332. 3. Доношеніе отъ ігуменовъ лубенскаго іеромонаха Досифея, сорочинскаго іеромонаха Гавріила, нефорощанскаго іеромонаха Даміана і отъ протопоповъ сорочинскаго Димитрія, криловскаго Симеона съ обіавленіемъ, что за силу полученнаго ними ізъ катедры указа і о исполненіи по оному сего 754 года іюня "12" дня съехали къ генералу ГлЂбову, божественную літургію і молебствіе отправили і крЂпость с-тія Елисавети по чиноположенію церковному заложили. Принялъ канцеляристъ монахъ Сілвестръ. – ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. № 5528. – Арк. 19 зв. – № 1980. 4. Историческое описаніе одежды и вооруженія россійскихъ войскъ, съ рисунками, составленное по Высочайшему повеленію. Часть седьмая. Изданіе Главнаго Интендантскаго Управленія. С.-Петербургъ. Типографія "В. С. Балашев и К°". 1900. – 208 с. – С. 37. 5. Копія съ Доношенія къ Ея Императорскому Величеству Господина Малороссійскаго Гетмана и Кавалера Графа Кирилы Григорьевича Разумовскаго, отъ 7 апрЂля 1754 года. – КОМ-12301. – ФО-4119. – 4 арк. 6. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XIII. 1749 – 1753. – Санктпетербургъ. Печатано въ Типографіи II ОтдЂленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. 1830. – 958 с. – № 9919 – с. 552-558; № 9921 – с. 570-577; № 9924 – с. 581-585; № 9935 – с. 598-605. 7. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Томъ XIV. Съ 1754 по 1757. Отъ № 10.169 до 10.787. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Печатано въ Типографіи II ОтдЂленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – № 10.186 – с. 29-30; № 10.203 – с. 46. 8. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Томъ XXII. 1784 – 1788. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Печатано въ Типографіи II ОтдЂленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – – 1168 с. – № 15.929, – С . 21-22. 9. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года. Томъ XXVIII. 1804 – 1805. – Печатано въ Типографіи II

	ОтдѢленія Собственной Его Величества Канцеляріи. 1830. – 1328 + 25 с. – С. 981. 10. Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи. Томъ XLIII. Часть первая. Книга штатовъ. ОтдѢленіе первое. – САНКТПЕТЕРБУРГЪ: Печатано въ Типографіи II ОтдѢленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. – 392 (Петр I – Елизавета) + 316 (Екатерина II) + 156 (Павелъ I) с. – № 10.203. – С. 286-292. 11. Сборник биографий кавалергардов. Под редакцией С. А. Панчулидзева. Т. I. 1724-1762. – М.: "Минувшее", "Старая Басманная", 2007. – XIX с, 370 с., илл. / Русская историческая библиотека/. – С. 213-214. 12. Сенатскій Архивъ. VIII. Протоколы Правительствующаго Сената 1750, 1751 и 1752 гг. – С.-Петербургъ. Типографія правительствующаго Сената. 1897. – С. 402-415. 13. Сенатскій Архивъ. IX. Протоколы Правительствующаго Сената 1753 – 1756 г.г. – С.-Петербургъ: Сенатская Типографія, 1901. – С. 75-76, 157, 263-264, 266. 14. Систематическій сборникъ постановленій Елисаветградской городской думы за 1871-1903 г.г. – Томъ II. – Составилъ Л. К. Брейеръ. – Изданіе Елисаветградской городской управы. – Типографія М. А. Гольденберга въ ЕлисаветградѢ, 1905. – 604 с. + VIII приложений. – С. 556-557.
Бібліографічні матеріали	1. Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Т.5. – СПб., 1865. 2. Исторический очерк г. Елисаветграда. Печатается по изданию: Историческій очеркъ г. Елисаветграда. Составилъ и издалъ А. Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ. Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ. 1897. – Кировоград: Кировоградское областное отделение Всеукраинского музикального союза, 1992. – 176 с. – С. 3-20. 3. Карты, планы и чертежи къ III части Матеріаловъ для исторіи инженернаго искуства въ Россіи, Соч. Ф. Ласковскаго, военнаго инженеръ-генералъ-лейтенанта. – С. Петербургъ. Въ Типографіи Императорской Академіи Наукъ. 1866. – Л. 36. 4. Россія. Полное географическое описаніе нашего отечества. Т. XIV. – СПб.: Изд. А.Н. Девріена, 1910. 5. Словарь исторический. В 2т. – М.: Остожье; Ставрополь:Ставрополье, 1998. 6. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Н.д., 1984. 7. Шикман А.П. Деятели отечественой истории. В 2 кн. – М.: АСТ, 1997. 8. Широкорад А.Б. Русско-турецкие войны 1676-1918 гг. – Минск: Харвей; Москва: АСТ, 2000. 9. Яковлев В.В. История крепостей. – СПб.: Полигон,1995.

19. До паспорта додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування	Кількість	Дата виконання	Виконавець
Генеральний план 1: 1000	1	18.04.2018	ПП «Експерт-Сервіс»
Ситуаційний план 1: 50 000	1	18.10.2018	ПП «Археолог»
Ситуаційний план 1: 3 200	1	18.10.2018	ПП «Археолог»
Фотокопії креслень, планів та карт	24	Сер. – кін. XVIII ст., XIX ст., 1913 р., 1941 р., 1946 р.	
Фотофіксація:			
Фото загального вигляду	1	Поч. 2000-х років	Супутникова зйомка (інтернет-ресурс Google Earth)
3D моделювання (фотограмметрія)	1	2018 р.	ПП «Експерт-Сервіс»
Фотокопії	1	Кін. XIX-поч.XX ст.	Автор невідомий
	1	1959 р.	Автор невідомий
Фото деталей	4	80-ті рр.XX ст.	Автор невідомий
	82	2018 р.	Собчук О. В.
Аерофотозйомка	21	Квітень 2018 р	ПП «Експерт-Сервіс»

Паспорт склав:

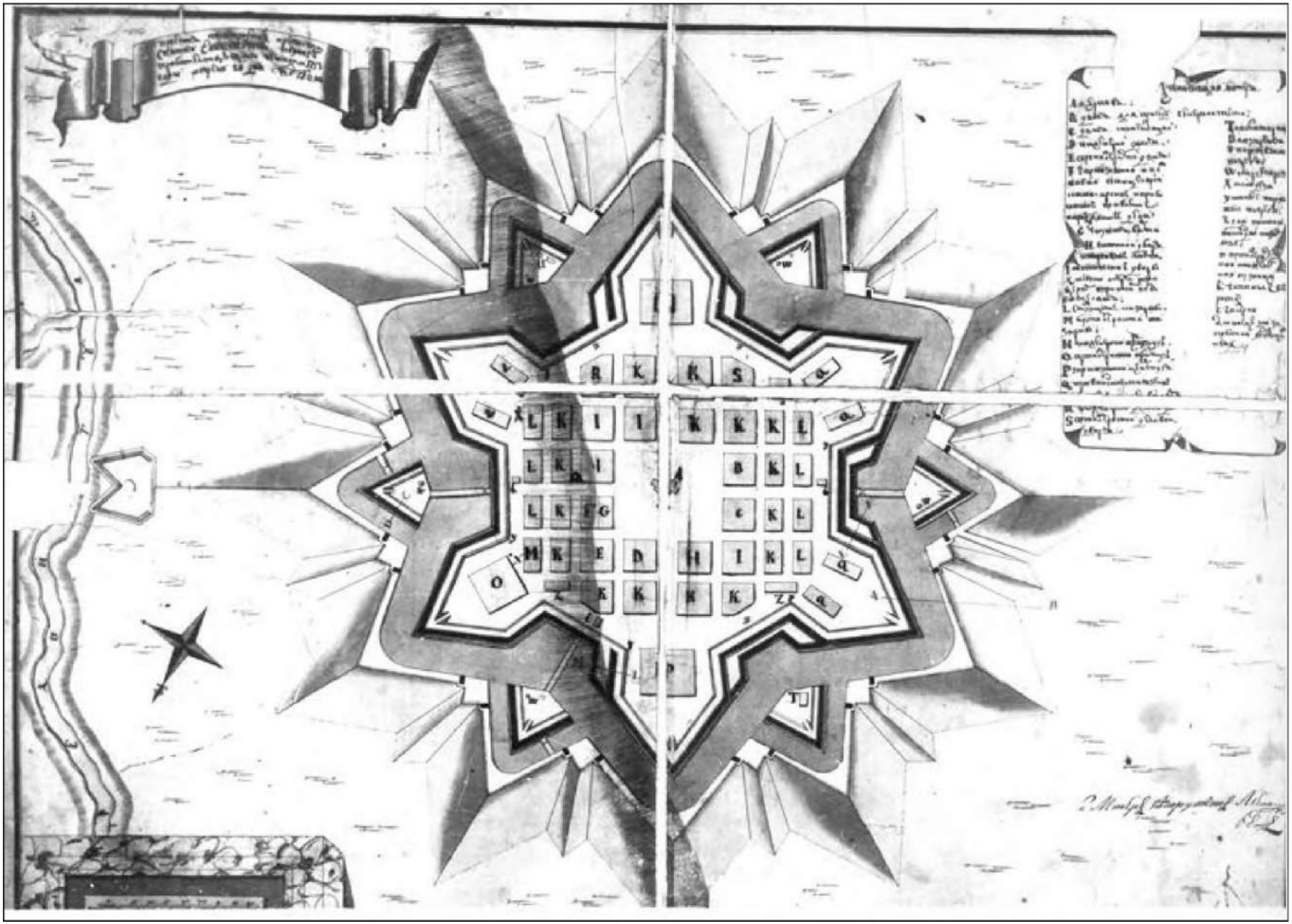
Посада та назва організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище, ініціали	Підпис	Дата складання
ФОП Собчук О. В.	історик, вчитель історії	Собчук О. В.		19.10.2018
ПП «Археолог», директор	історик, вчитель історії	Собчук В. В.		19.10.2018

Керівники органів охорони культурної спадщини

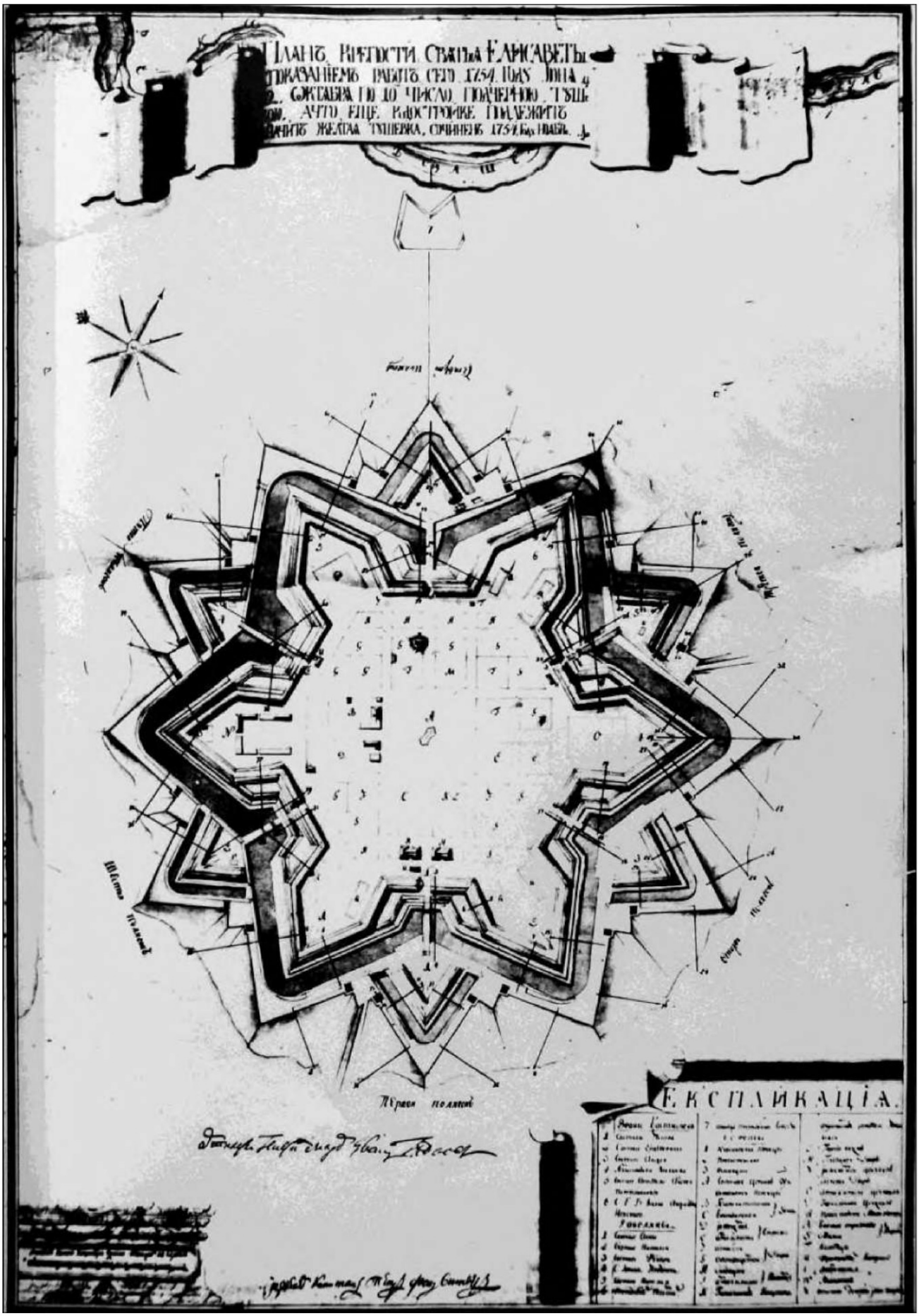
Директор
департаменту культури, туризму
та культурної спадщини
Кіровоградської обласної
державної адміністрації **В. Животовська**

Начальник управління
відділу містобудування та архітектури
міської ради м. Кропивницького **В. Мездрін**

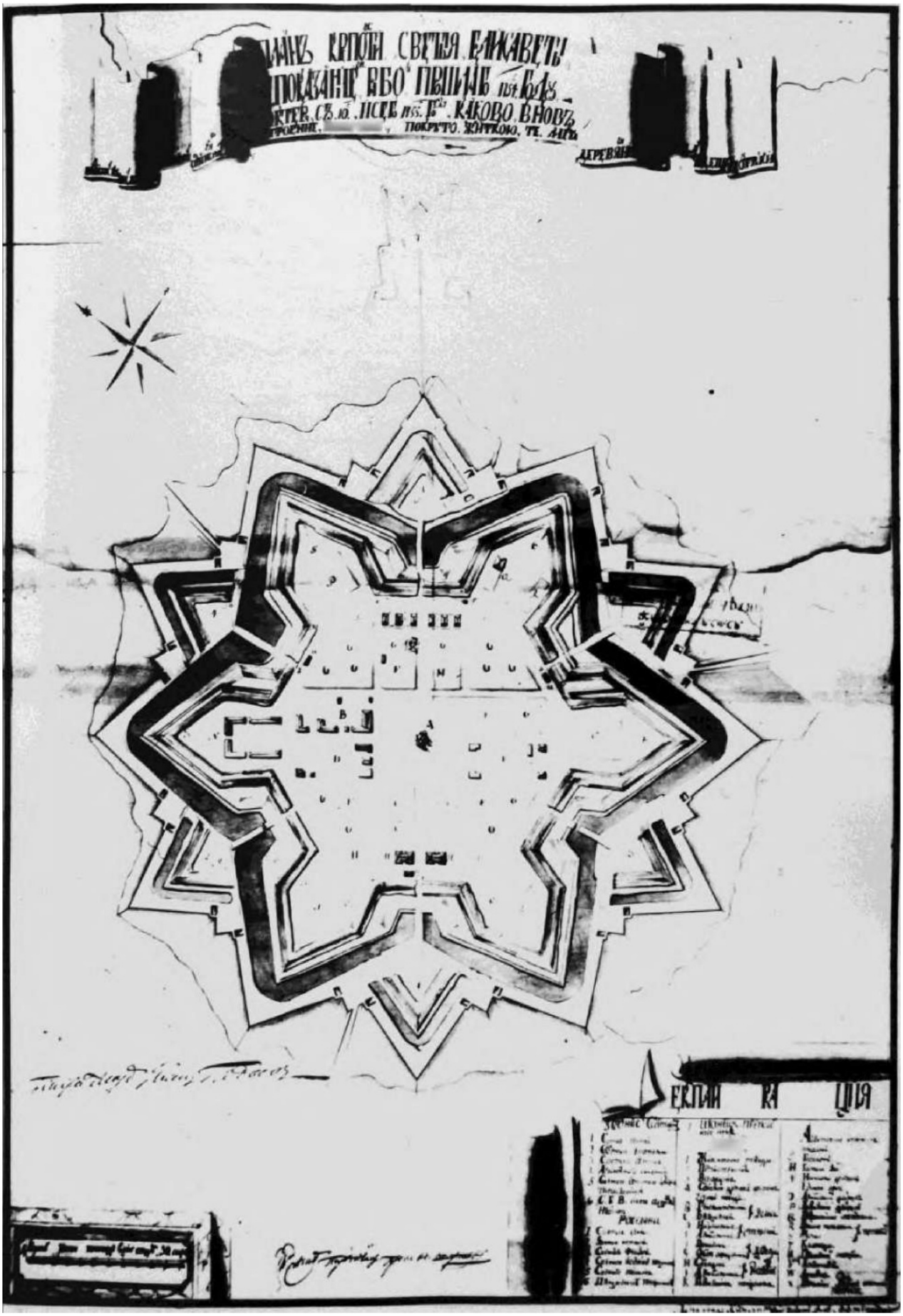
(ініціали, прізвище, підпис, печатка)

Фотокопія 1. Проект плану фортеці Св. Єлисавети. 1753 р.

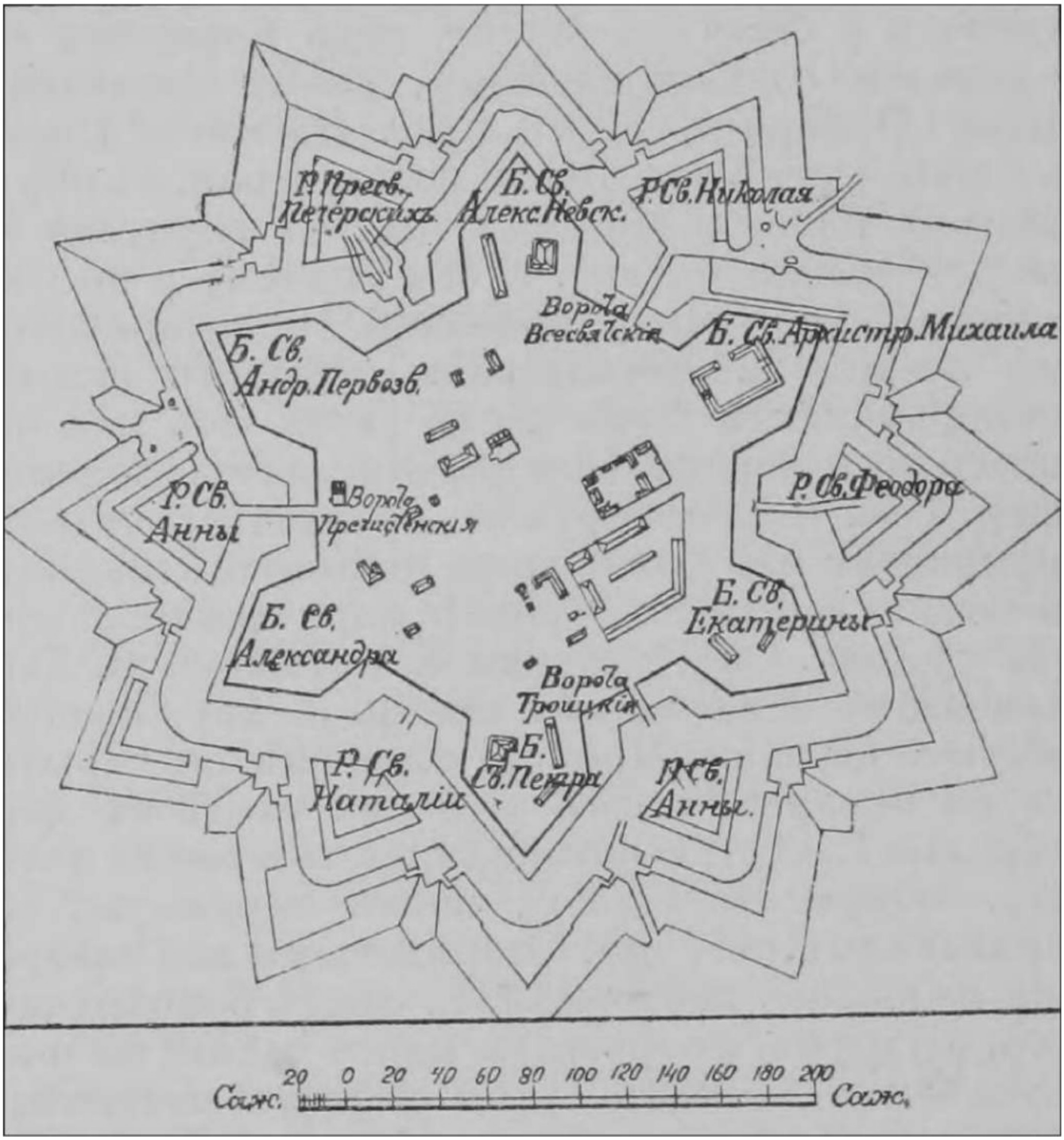
Фотокопія 2. План фортеці в процесі будівництва, 1754 р.

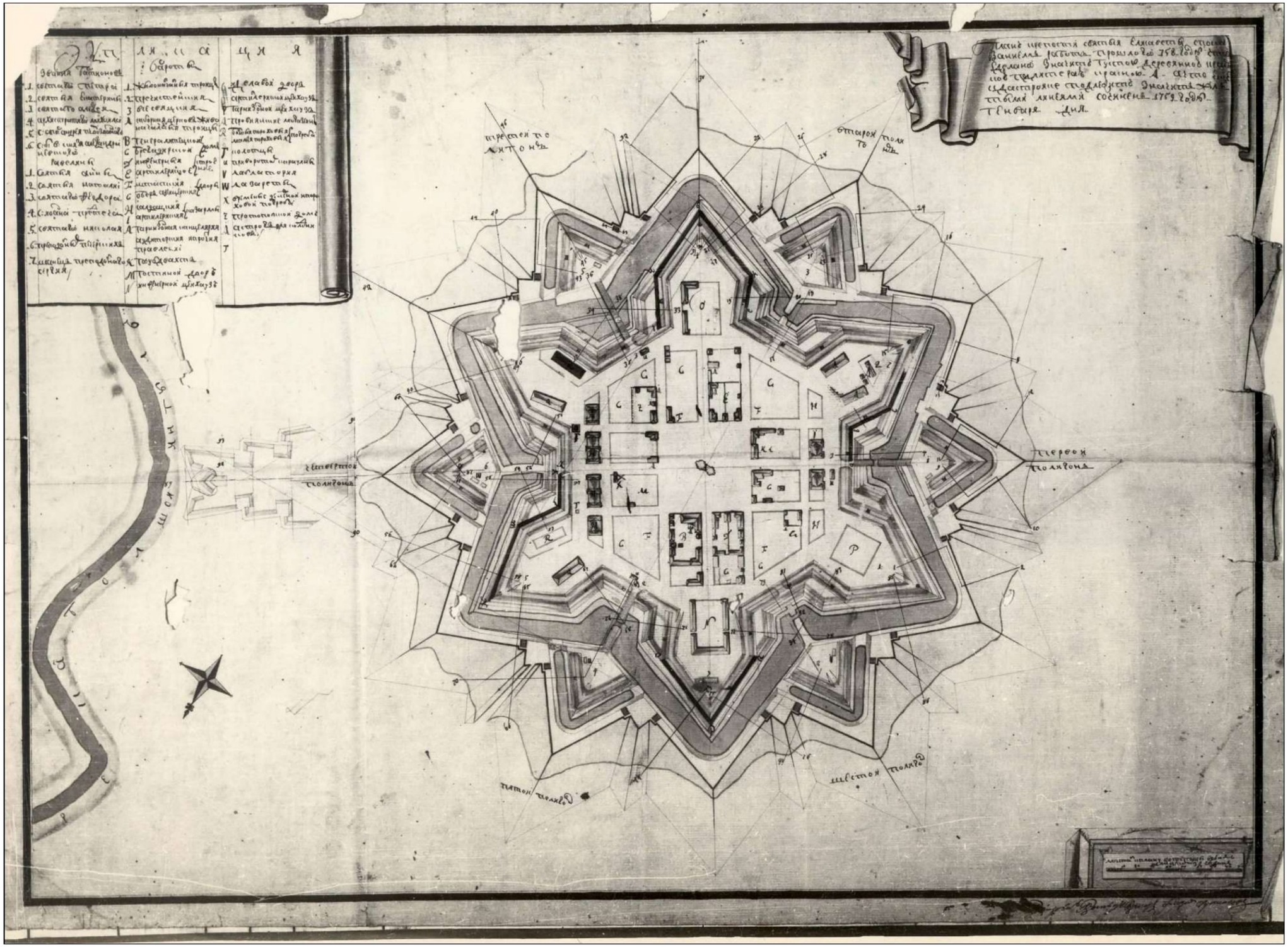
Фотокопія 3. План фортеці в процесі будівництва, 1755 р.

Фотокопія 4. План фортеці св. Єлисавети та форштадта, 1776 р.

Фотокопія 5. План фортеці Св. Єлисавети з назвами бастіонів та равелінів, кін. XVIII ст.

Фотокопія 6. План фортеці св. Єлисавети, 1759 р.

Листъ 1.

Чертежъ крѣпости Св. Елисаветы

со назначеніемъ и мѣющагося въ ней хорошаго строенія и какимъ образомъ вмѣсто ветхаго располагаются для помѣщенія сего гарнизоннаго 3го Баталіоннаго полка вновь каменныя и деревянныя жилыя сослужебныя строенія а нѣкоторые поправить и исправить. Сочиненъ въ Государственной военной коллегіи въ Артиллерійской Експедиціи 1798го года Октября 31 числа. Основаніе отправлено Ноября 12го 1798го

Изъясненіе

О имѣющемуся строенію

a Соборная церковь Св. Елисаветы
b Комендантской домъ
c Провіантскія служебныя } Требуютъ исправить
d Гарнизонная ветхая
e Жилыя строенія Артиллерійскихъ чиновъ
f Арсеналъ
g Артиллерійскіе цейхаузы
h Порховые погреба
i Казармы Артиллерійскихъ служителей ветхія
k Солдатскія тыковыя ветхія казармы
l Кѣлковой цейхаузъ
m Мочечныя магазейны
n Острогъ и принесъ каварьяна
o Колодезь
p Артиллерійская горница
q Порховая прова

Вновь Располагаемыхъ строеніи

A Одно каменное одворо жилыхъ связи для двухъ баталіоннаго командировъ четырехъ маіорскаго и кварти капитановъ
B Тожъ каменной одворо жилыхъ связи для обоихъ офицеровъ
C Связи для обоихъ же офицеровъ въ одно жилое.
E Шесть солдатскихъ казармъ
F Кухни
G Мастерская изба съ казармъ для мастеровыхъ
H Школа
I Сарайжата
K Кордегардія
L Деревянная связь для комендантскихъ канцелярія и архива
M Нужныя мѣста
N Каменныя заборы и ворота

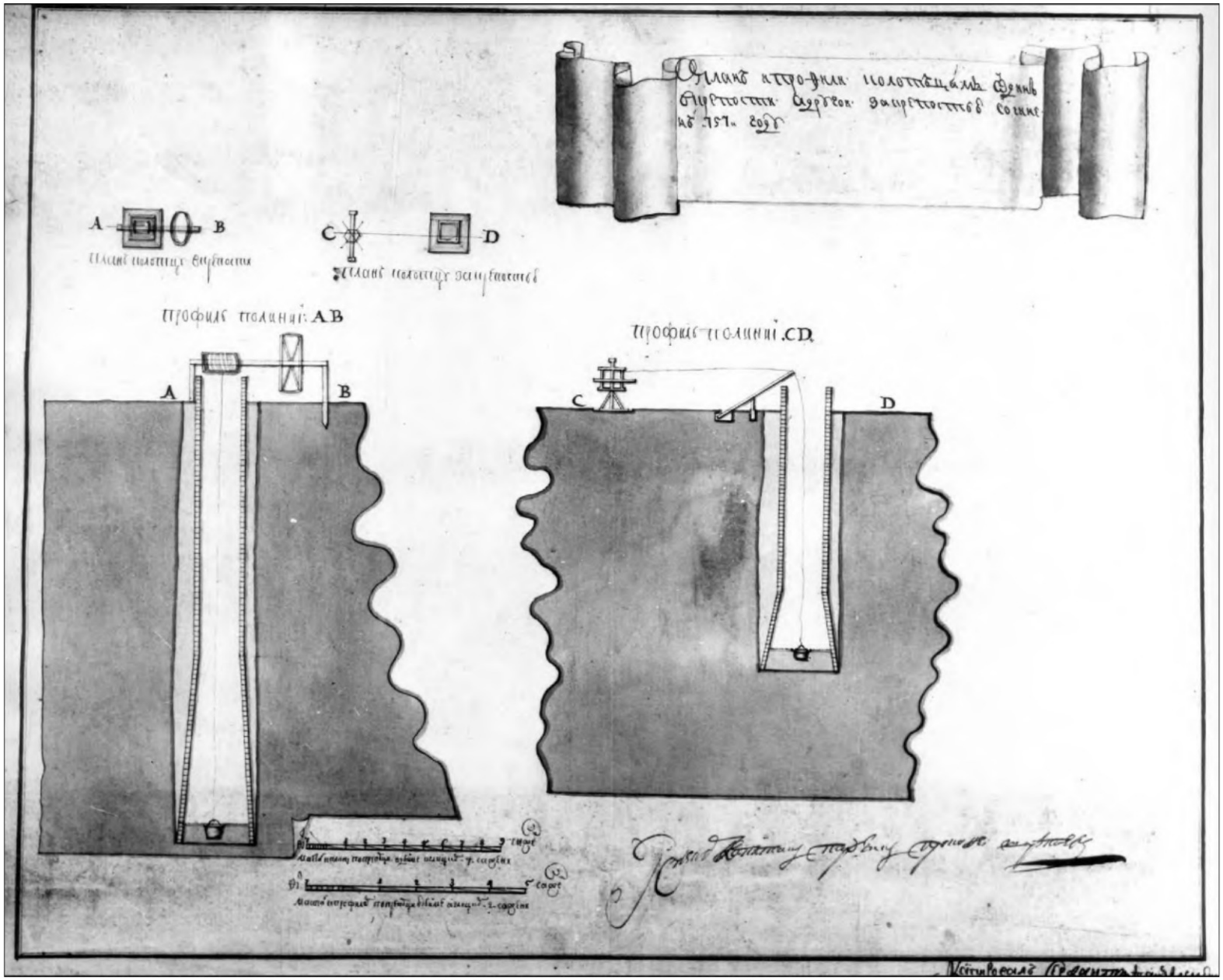
Капитанъ Ивановъ Сверстникъ Поручикъ Карандѣевъ Подпоручикъ Кадетъ Макаровъ Кадетъ Сорокинъ

Мѣрило равно сажени въ 2 дюйма

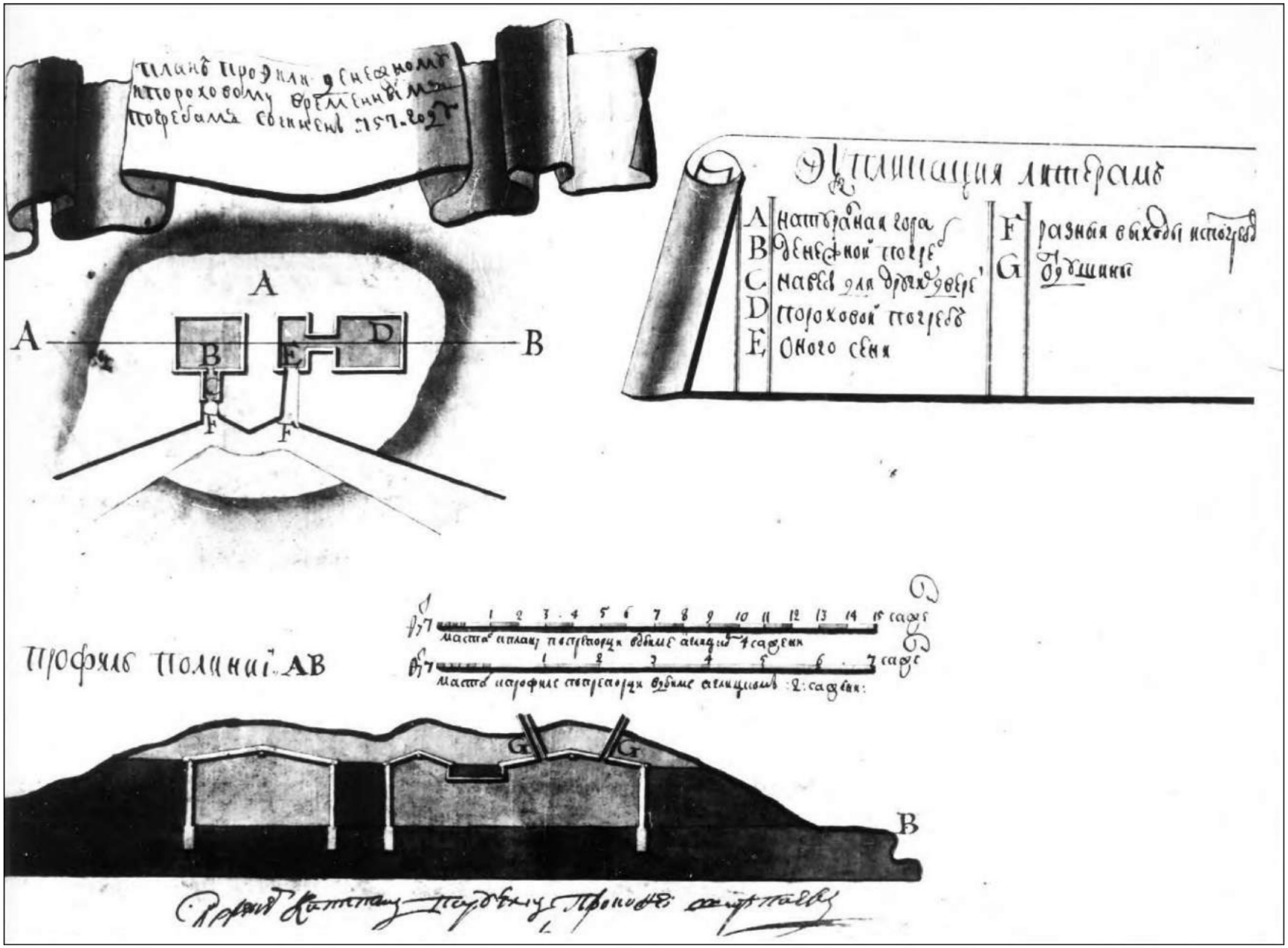
Из фондов РГВИА
Фотореставрация Василия Боднарчука

Копировалъ Второго класса Конюхъ Яковлевъ

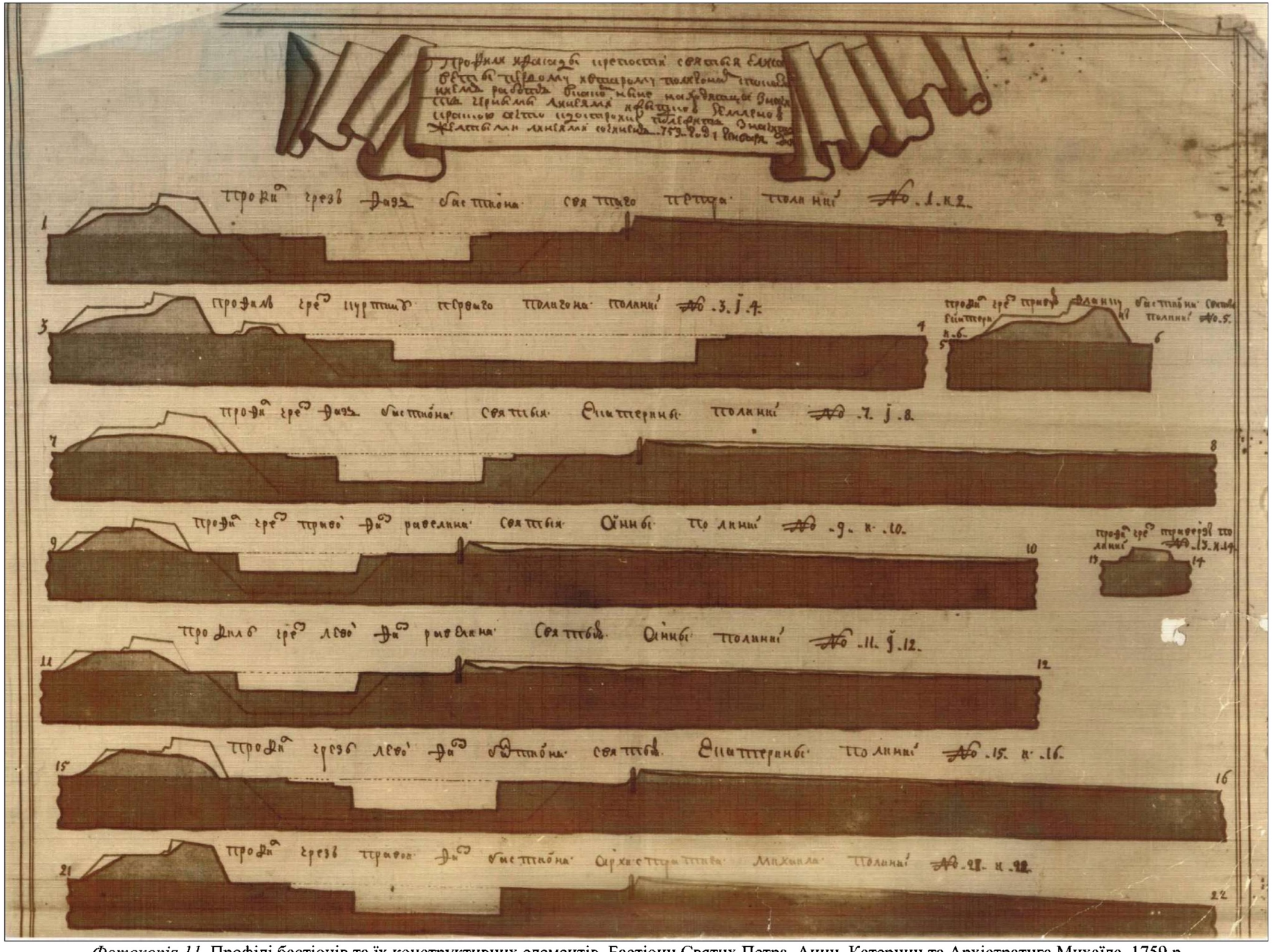
Фотокопія 7. План фортеці Св. Єлисавети, 1798 р., (із фондів РДВІА, фотореконструкція В.Боднарчука)

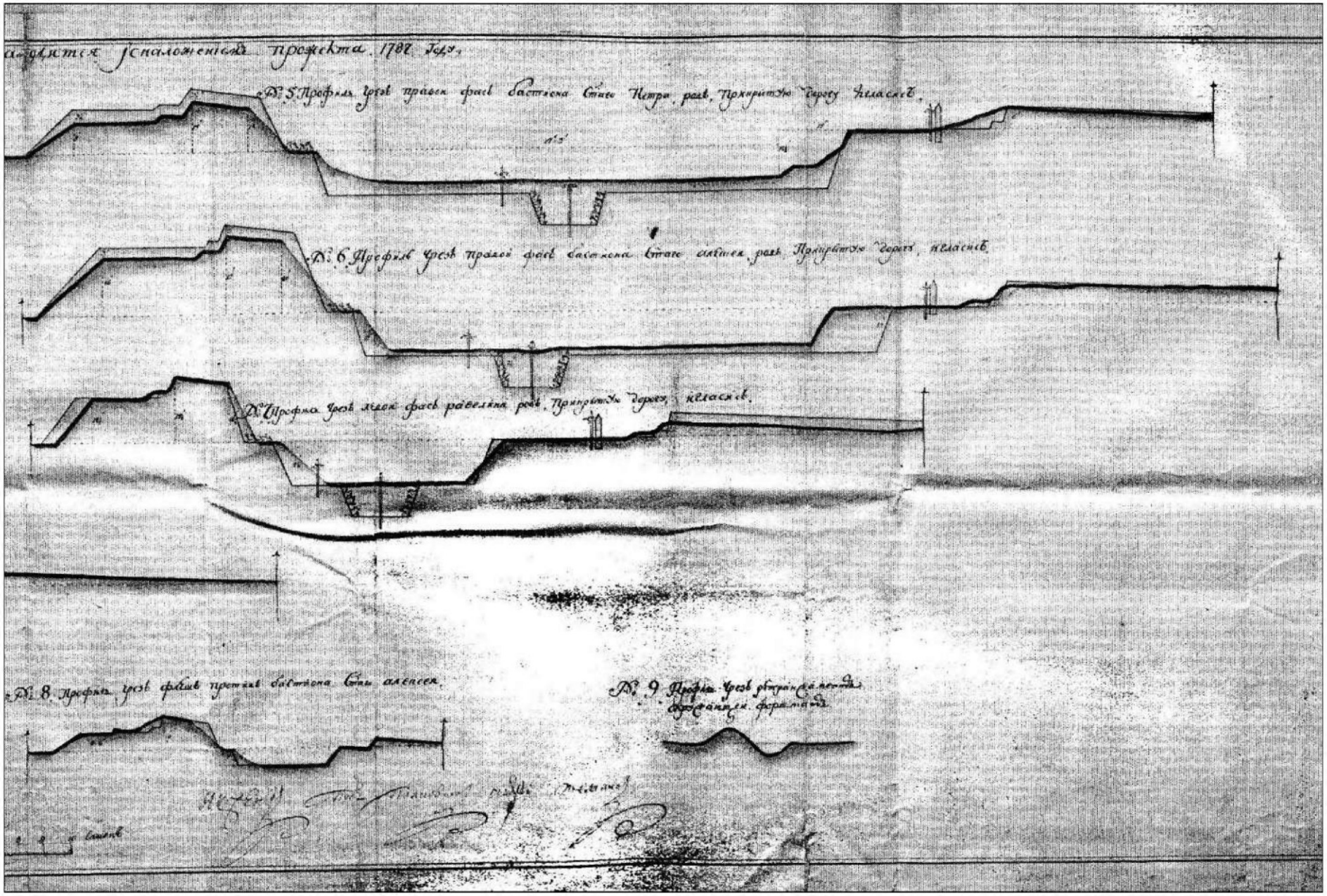
Фотокопія 9. Плани та профілі криниць на території фортеці св. Єлисавети, 1757 р

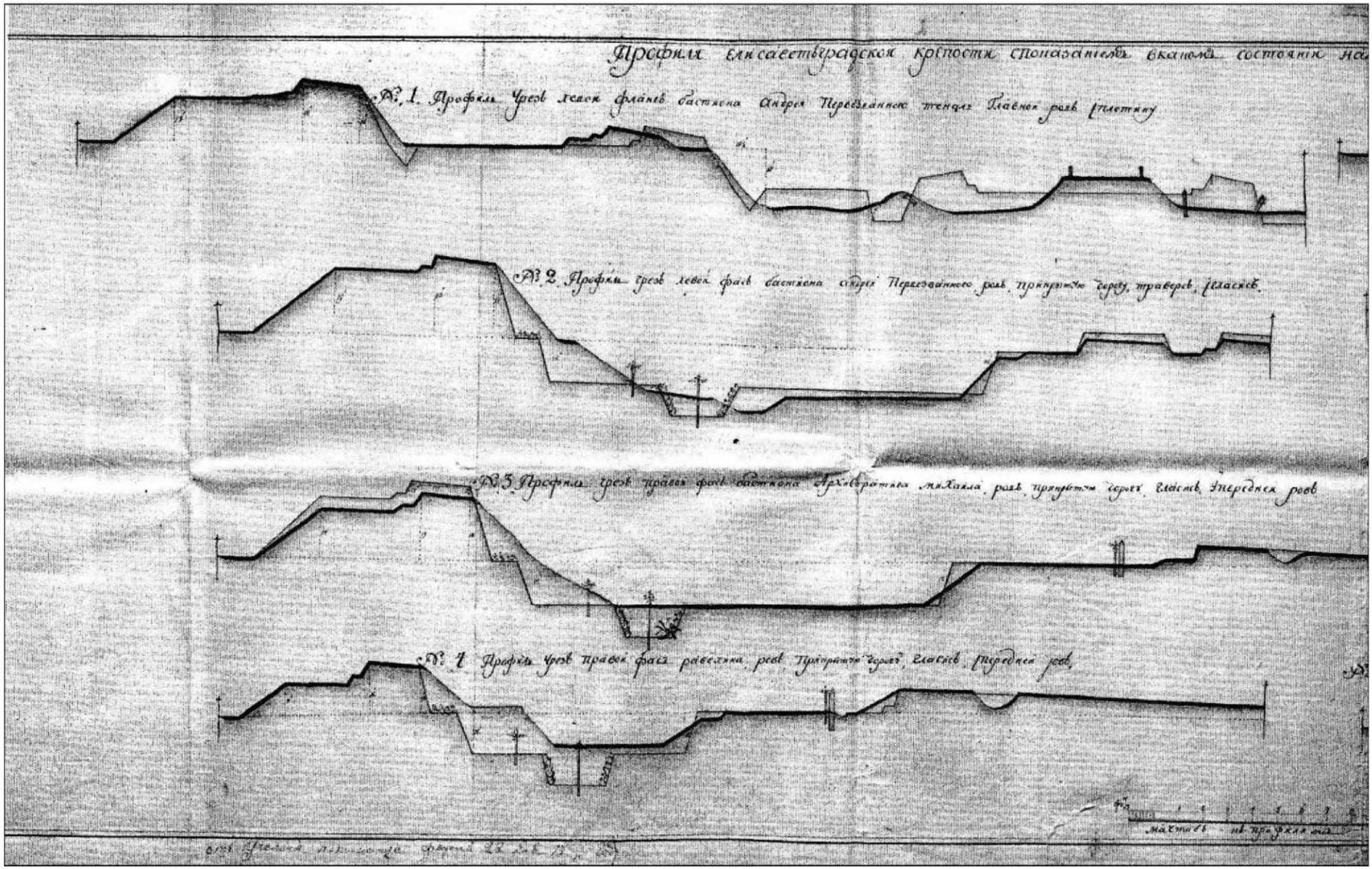

Фотокопія 10. Плани та профілі «погребів» на території фортеці св. Єлисавети, 1757

Фотокопія 11. Профілі бастіонів та їх конструктивних елементів. Бастіони Святих Петра, Анни, Катерини та Архістратига Михаїла, 1759 р

№ 5. Профиль
№ 6. Профиль
№ 7. Профиль
№ 8. Профиль
№ 9. Профиль

Фотокопія 12. Профілі земляних укріплень фортеці Св. Єлисавети, 1787 р.

Листъ. 11.

аветы, каменнымъ цивильнымъ Строеніямъ Предъ Бастіономъ Св. Екатерины, для жительства одного Гарнизоннаго Ба-
речистинскихъ воротахъ Кордегардіи; спокахлёнъ пріёныхъ произведенныхъ въ прошломъ 1800.ыхъ году іюля съ 1.го по-
вдуетъ достроить вычерчено и покрыто проэктомъ соотшушовкою жолтою краскою.

Сочинены При Елисаветградской Инженерной командѣ Декабря 31.го Дня 1801.го Года.

Фасадъ передней стороны, расположеннаго предъ бастіономъ Св. Екатерины вновь строющагося каменнаго цивильнаго Строенія въ
кварталѣ, лежащей на норде; къ коимъ представляется: Связи штабъ офицерскихъ поповъ боковой Между литеръ a b. Свя-
зи обоихъ офицерскихъ поповъ для жительства двухъ ротъ передней между литеръ i k. Связи салдатскихъ казармъ
боковой между литеръ l m. и между всѣми оными связями заборъ и двоими воротами между литеръ b i и k l.

Фасадъ передней стороны связи салдатскихъ кухонь между литеръ
C d.

Прорѣзъ поперечной Свя-
зи салдатскихъ кухонь
по линеи № 2.го

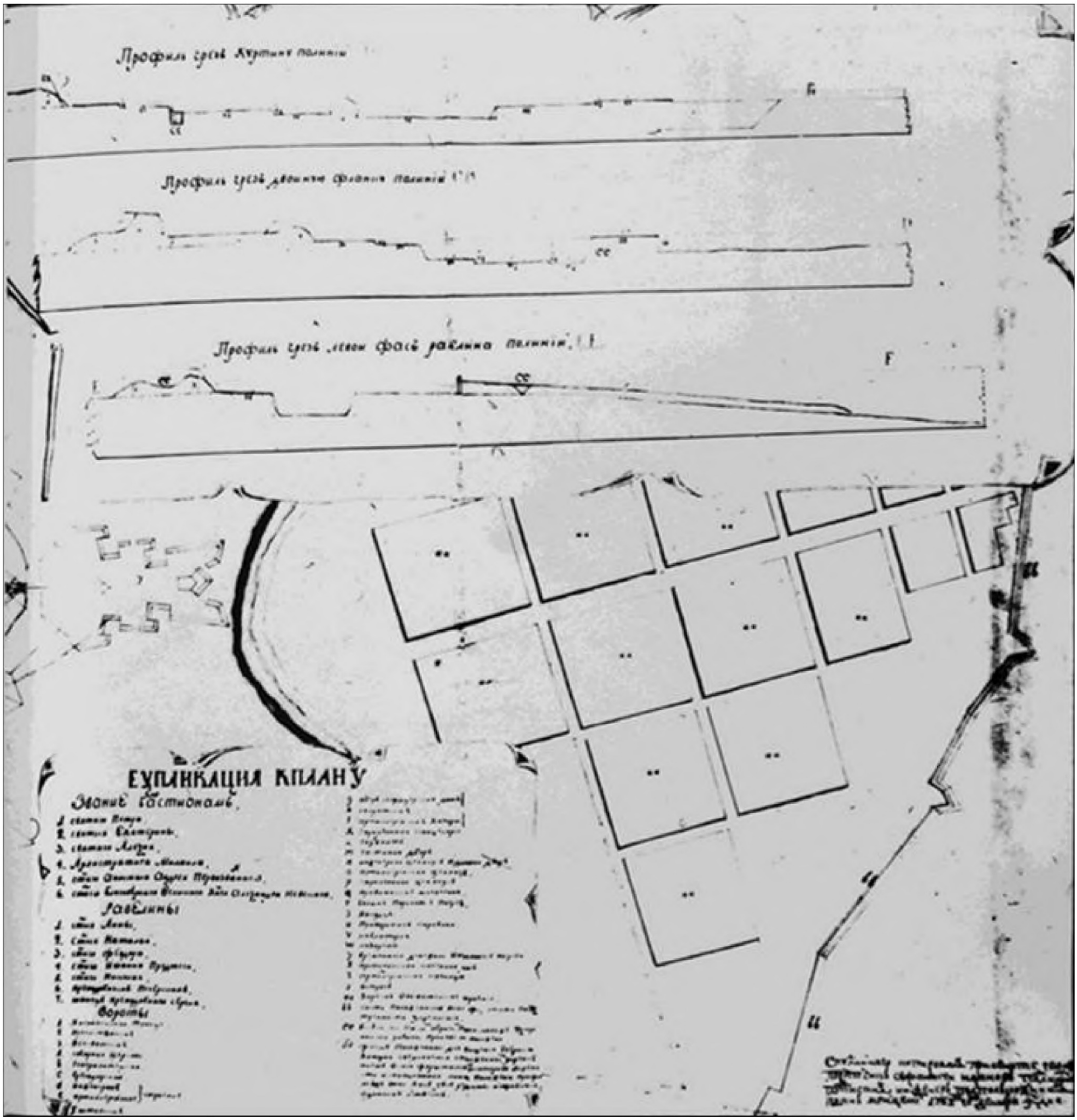
Прорѣзъ поперечной связи обоихъ офицер-
скихъ поповъ для жительства трехъ
ротъ по линеи № 4.го

Прорѣзъ поперечной связи штабъ
офицерскихъ поповъ по линеи
№ 1.го

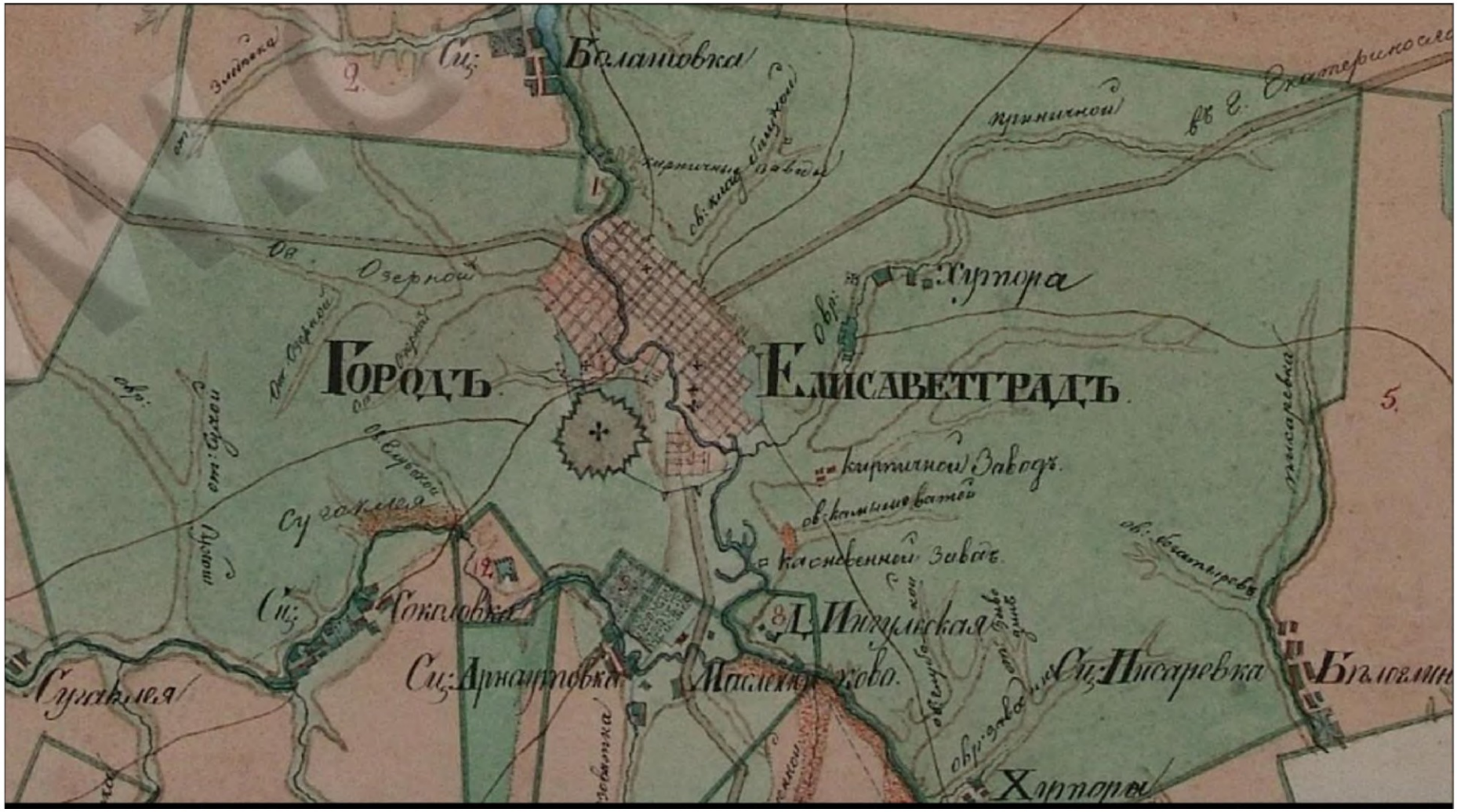
Планъ погребахта, означенной на генеральномъ
чертежѣ крѣпости листа 1.го —
литеровъ G

Планъ кордегардіи при пречистин-
скихъ воротахъ, означенной на
генеральномъ чертежѣ крѣпости
листа 1.го литерою H.

Фотокопія 13. Креслення будівель різного призначення, що розташовувались у фортеці Св.Єлисавети, 1801 р.

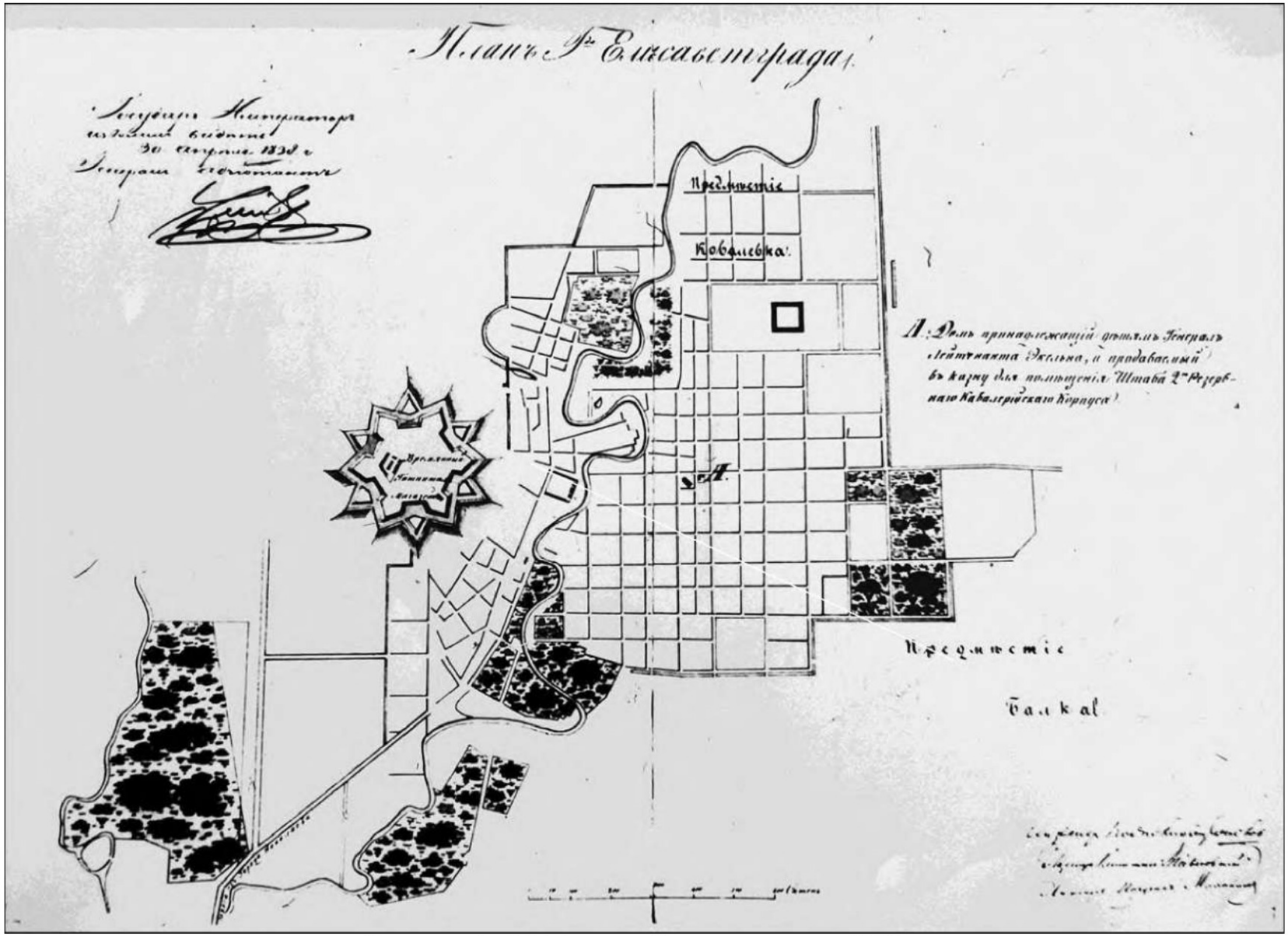
Фотокопія 13. Профілі куртини, лівого фасу та лівого фланку одного з бастіонів фортеці Св.Єлисавети та план частини форштадта, 1762 р.

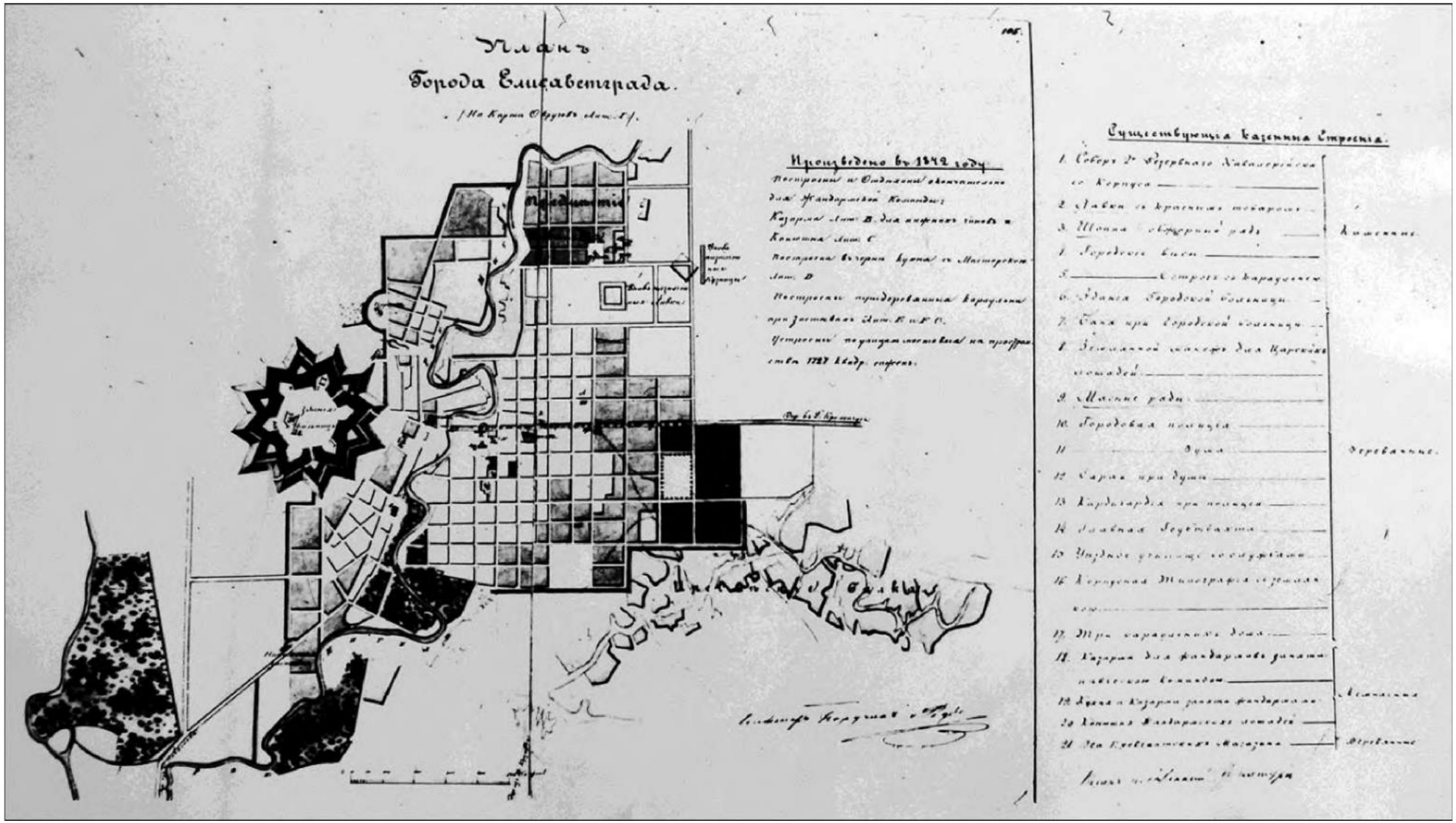
Фотокопія 14. Фортеця Св. Єлисавети з форштадтом. Фрагмент мапи Генерального межування, 1810 р

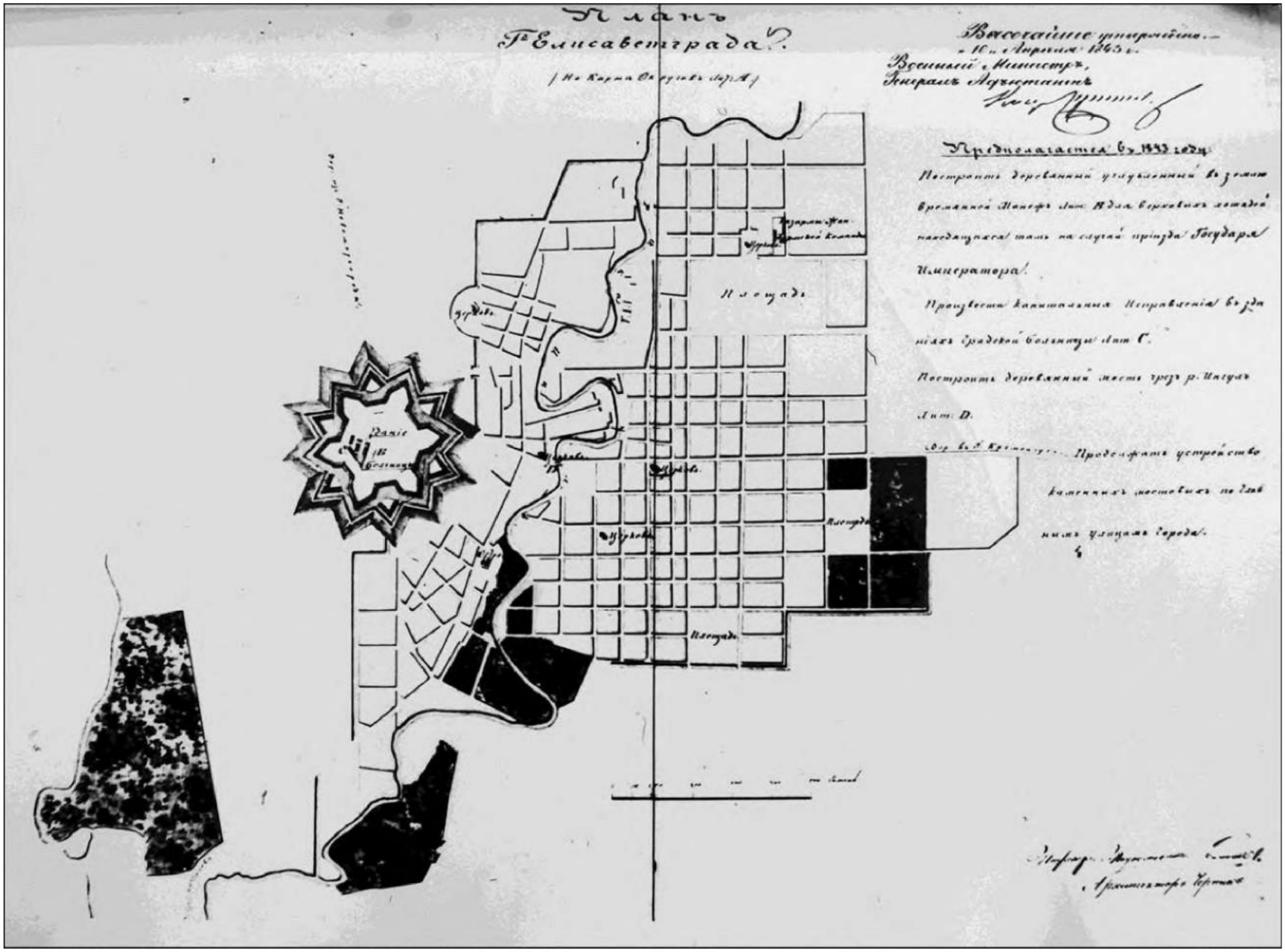
Фотокопія 15. План частини м. Єлисаветграда із земляним укріпленням на правому березі р. Інгул, 1838 р.

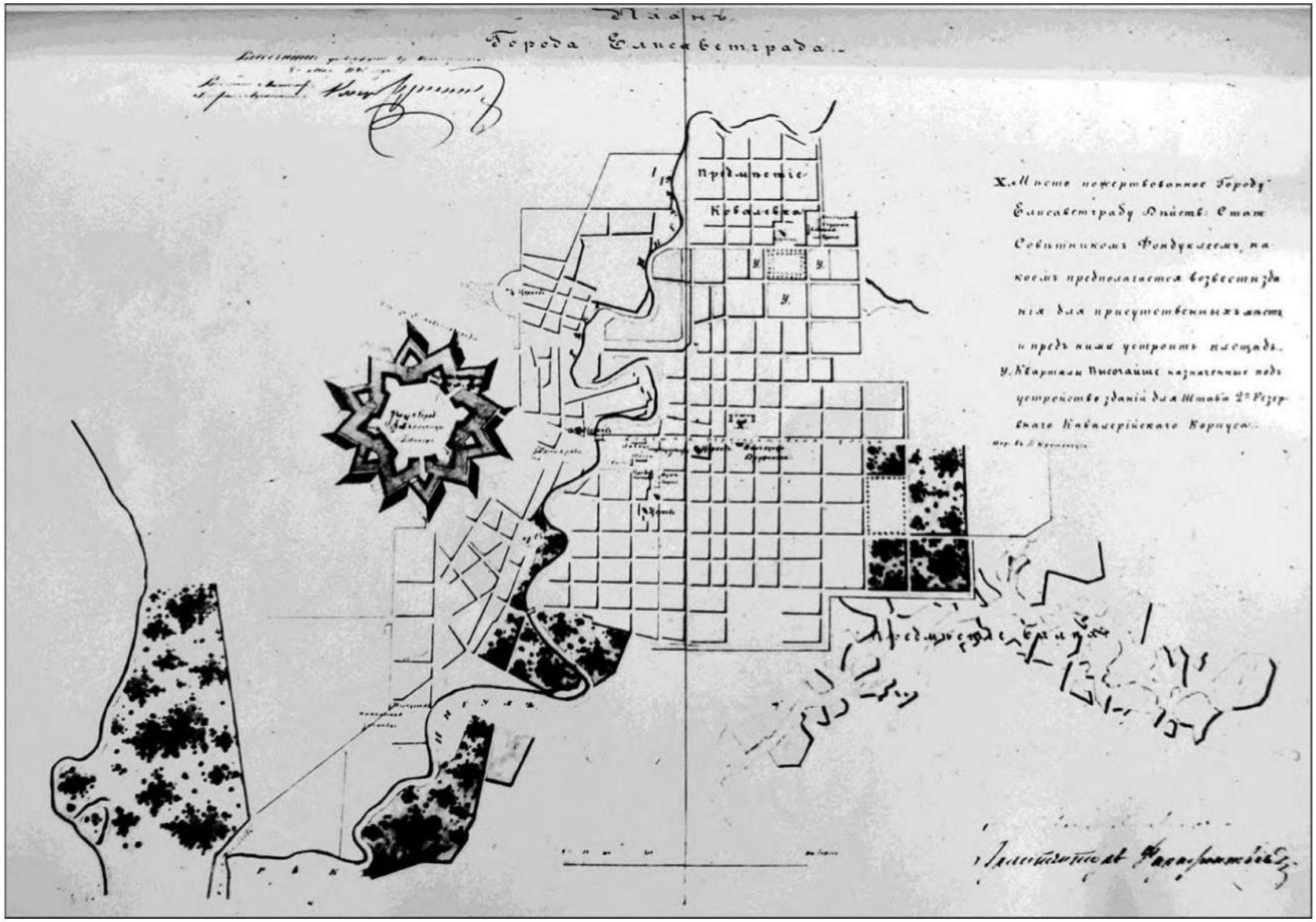
Фотокопія 16. План м. Єлисаветграда, 1838 р.

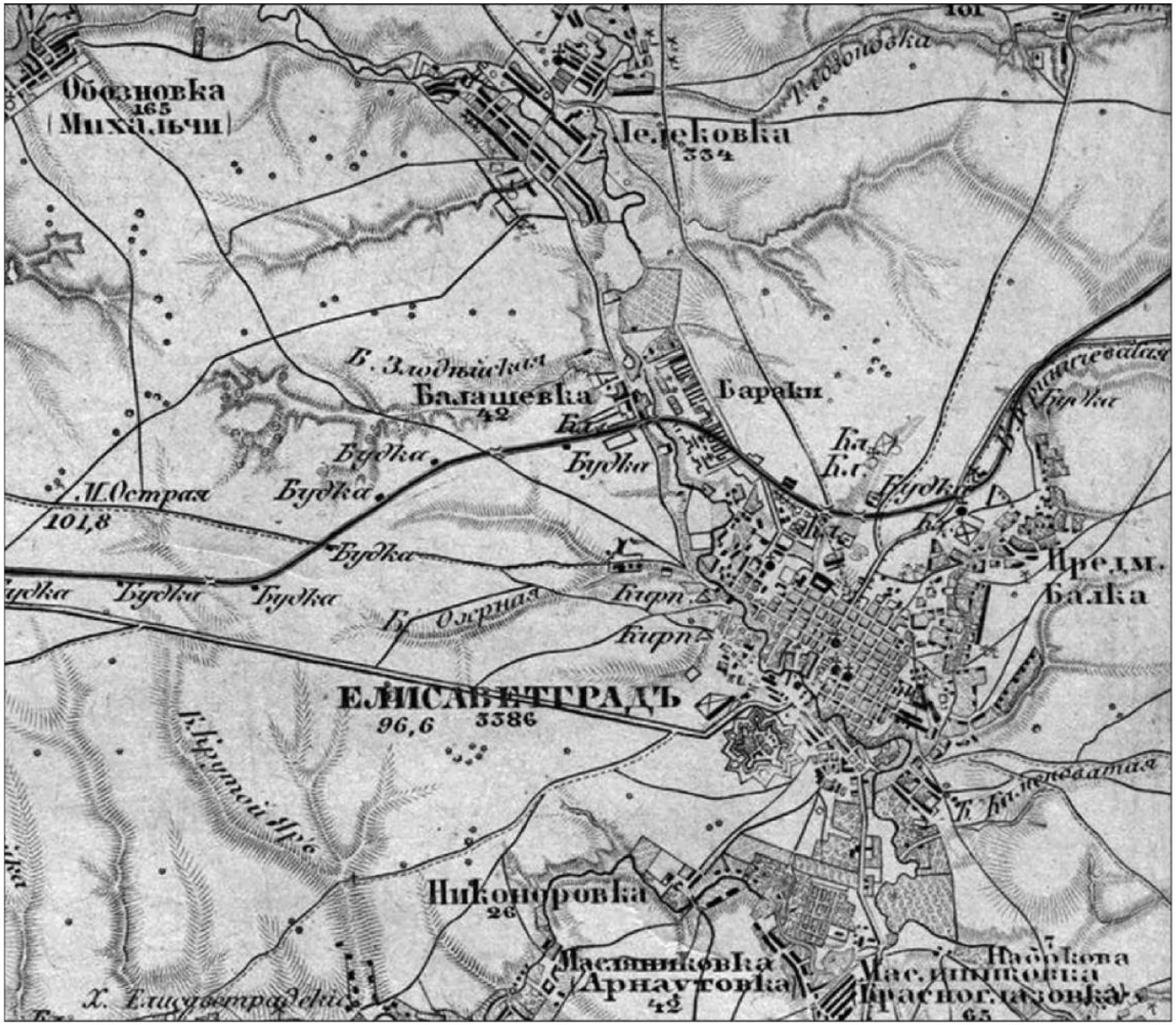
Фотокопія 17. План м. Єлисаветграда, 1842 р.

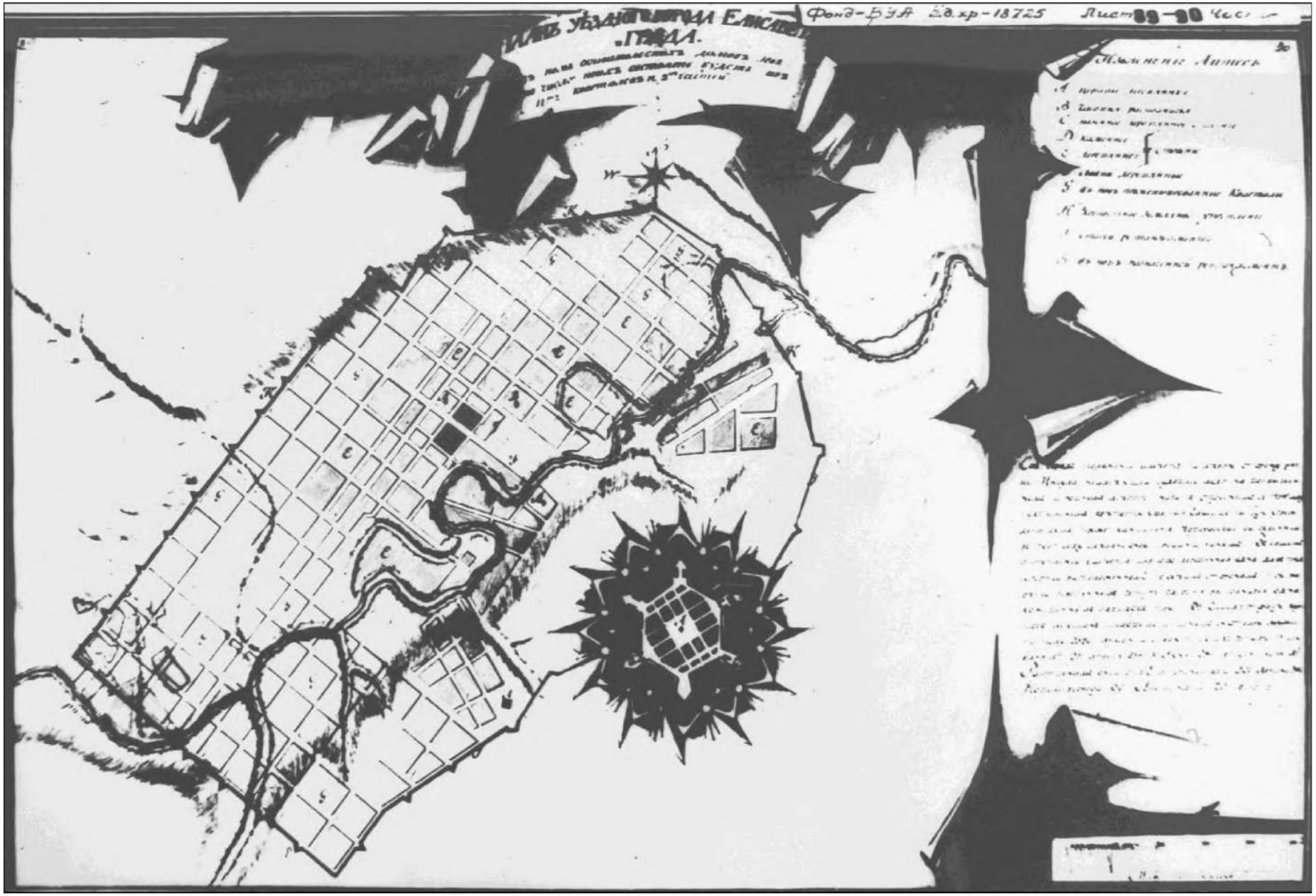
Фотокопія 18. План м. Єлисаветграда, 1843 р.

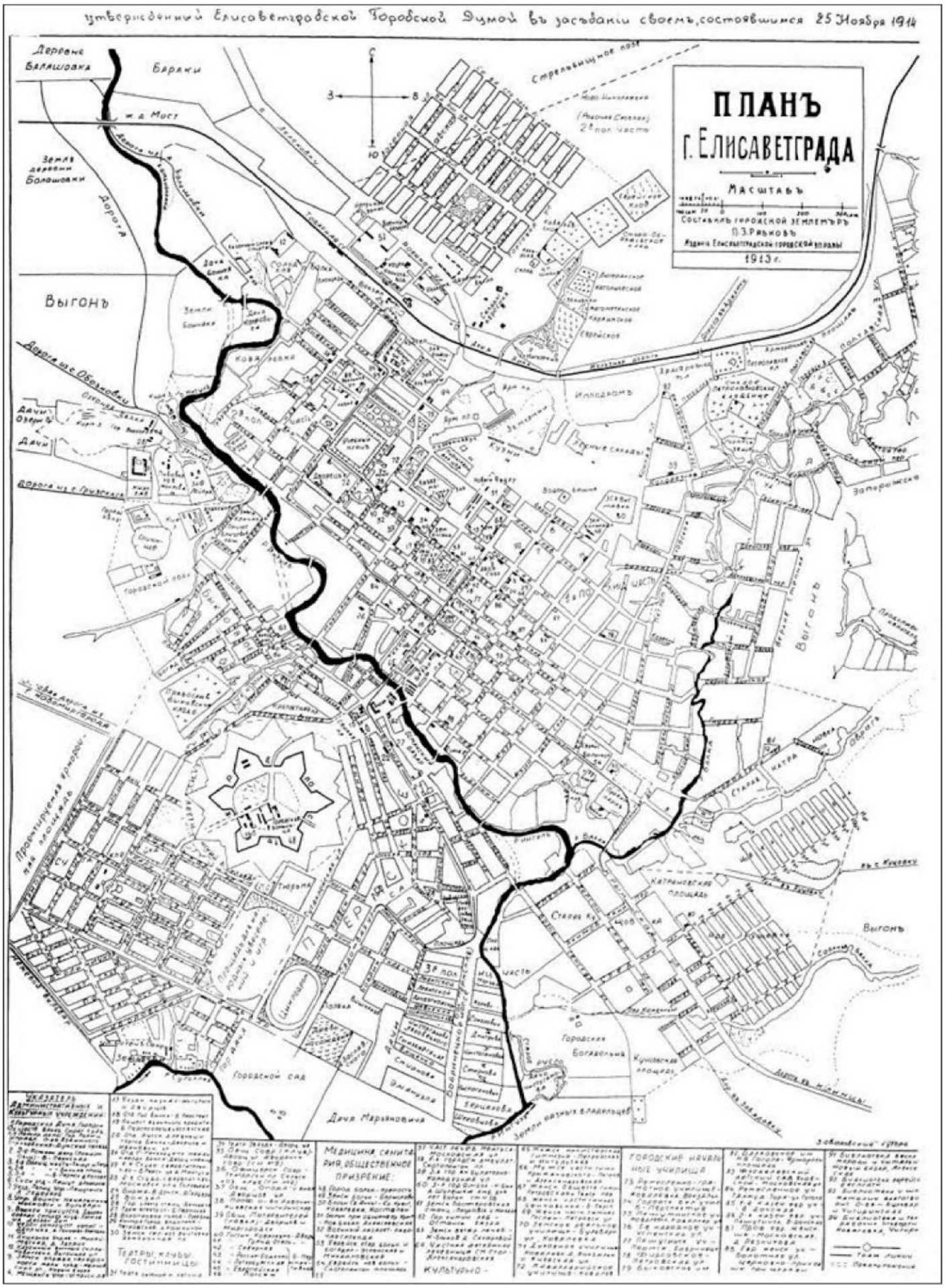
Фотокопія 19. План м. Єлисаветграда, 1845 р

Фотокопія 20. Фрагмент триверстової військової карти з позначенням фортеці Св. Єлисавети, 1869 р.

Фотокопія 21. План повітового м. Єлисаветграда із позначеням фортеці Св. Єлисавети, 1887 р.

Фотокопія 22. План м. Єлисаветграда 1913 р., складений П. Рябковим

Фотокопія 23. Фортеця Св. Єлисавети. Німецька аерофотозйомка (м. Кіровоград, 1941 р.)

Фотокопія 24. Фортеця Св. Єлисавети. Аерофотозйомка
(м. Кіровоград, 1946 р.)

Фото 1. Фрагмент валу та рову бастіону Св. Андрія Первозваного (1959 р.). Фото з приватної колекції Тютюшкіна Ю.В.

Фото 2. Фрагмент бастіону Св. Андрія Первозваного, 80-ті рр. XX ст.

Фото 3. В'їзд у фортецю Св. Єлисавети зі сторони міста (бувші Пречистенські ворота), 80-ті рр. XX ст.

Фото 4. Фрагмент земляного укріплення фортеці Св. Єлисавети, 80-ті рр. XX ст.

Фото 5. Фрагмент земляного укріплення фортеці – куртина між бастіонами Св. Олексія та Св. Петра

Фото 6. Охоронна дошка з інформаційним написом

Фото 7. Пам'ятка архітектури національного значення «Солдатська кухня фортеці Святої Єлисавети (1801 р.)», розміщена в межах внутрішнього ядра фортеці

Фото 8. Пам'ятка архітектури національного значення «Казарма для двох рот фортеці Святої Єлисавети (1801 р.)», розміщена в межах внутрішнього ядра фортеці

Фото 9. Пам'ятка архітектури національного значення «Казарма для трьох рот фортеці Святої Єлисавети (1801 р.)», розміщена в межах внутрішнього ядра фортеці

Фото 10. Пам'ятка архітектури національного значення «Штабний корпус фортеці Святої Єлисавети (1801 р.)», розміщена в межах внутрішнього ядра фортеці

Фото 11. Внутрішнє ядро фортеці. Вигляд з валів бастіону Св. Андрія Первозваного

Фото 12. Внутрішнє ядро фортеці.
Вигляд з валів бастіону Св. Олександра Невського

Фото 13. Всесвятські в'їзні ворота

Фото 14. Троїцькі в'їзні ворота

Фото 15. Залишки старої дороги, яка вела через Троїцькі в'їзні ворота фортеці до степу

Фото 16. В'їзні Пречистенські ворота у куртині між бастіонами Св. Андрія Первозваного та Св.Олексія.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень, 2018 р.

Фото 17. Виїзд до міста. Пречистенські ворота. Вигляд з внутрішньої частини фортеці

Фото 18. В'їзд з міста. Пречистенські ворота

Фото 19. Фрагмент куртини між бастіонами Св.Андрія Первозваного та Св.Олексія з переходом у правий фланк бастіону Св.Андрія Первозваного. Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень, 2018 р.

Фото 20. Куртина і балкон в межах бастіону Андрія Первозваного

Фото 21. Балкон в межах бастіону Св.Андрія Первозваного

Фото 22. Фрагменти бруствера в межах бастіону Андрія Первозваного

Фото 23. Куртина між бастіонами Св. Олексія та Св.Андрія Первозваного. Вигляд з правого фланку бастіону Св.Андрія Первозваного

Фото 24. Правий фланк бастіону Св.Андрія Первозваного. Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 25. Місце для розміщення гармати в межах бастіону Св.Андрія Первозваного

Фото 26. Кут бастіону Св.Андрія Первозваного.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень, 2018 р.

Фото 27. Кут та лівий фас бастіону Св. Андрія Первозваного
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень, 2018 р.

Фото 28. Правий фланк, балкон та фрагмент куртини (ліва частина) між бастіонами Св.Андрія Первозваного та Св.Олександра Невського

Фото 29. Куртина між бастіонами Св.Андрія Первозваного та Св.Олександра Невського

Фото 30. Фрагмент дороги, що вела від куртини між бастіонами Св.Андрія Первозваного та Св. Олександра Невського до внутрішньої частини равеліну Пресвятих Печерських старців

Фото 31. Фрагмент куртини (права частина) з переходом у лівий фланк бастіону Св. Олександра Невського

Фото 32. Лівий фланк з переходом у лівий фас
бастіону Св.Олександра Невського

Фото 33. Лівий фланк з переходом у лівий фас
бастіону Св. Олександра Невського.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 34. Лівий фланк з переходом у лівий фас
бастіону Св.Олександра Невського

Фото 35. Правий фас та фрагмент майданчика для гармат
в межах бастіону Св.Олександра Невського

Фото 36. Фрагмент балкону в межах правого фасу
бастіону Св.Олександра Невського

Фото 37. Бруствер та майданчик для гармат в межах правого фасу
бастіону Св.Олександра Невського

Фото 38. Правий фас бастіону Св. Олександра Невського.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 39. Кут бастіону Св. Олександра Невського.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 40. Кут равеліну Преподобних Печерських старців.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 41. Внутрішня частина равеліну Пресвятих Печерських старців.
Вигляд з бастіону Олександра Невського

Фото 42. Правий фланк бастіону Св. Олександра Невського з переходом у куртину між бастіонами Св. Олександра Невського та Св. Архістратига Михаїла

Фото 43. Всесвятські ворота у куртині між бастіонами Св. Олександра Невського та Св. Архістратига Михаїла

Фото 44-45. Виїзд та дорога до малого передмістя через Всесвятські ворота. Нині – вул. Фортечна

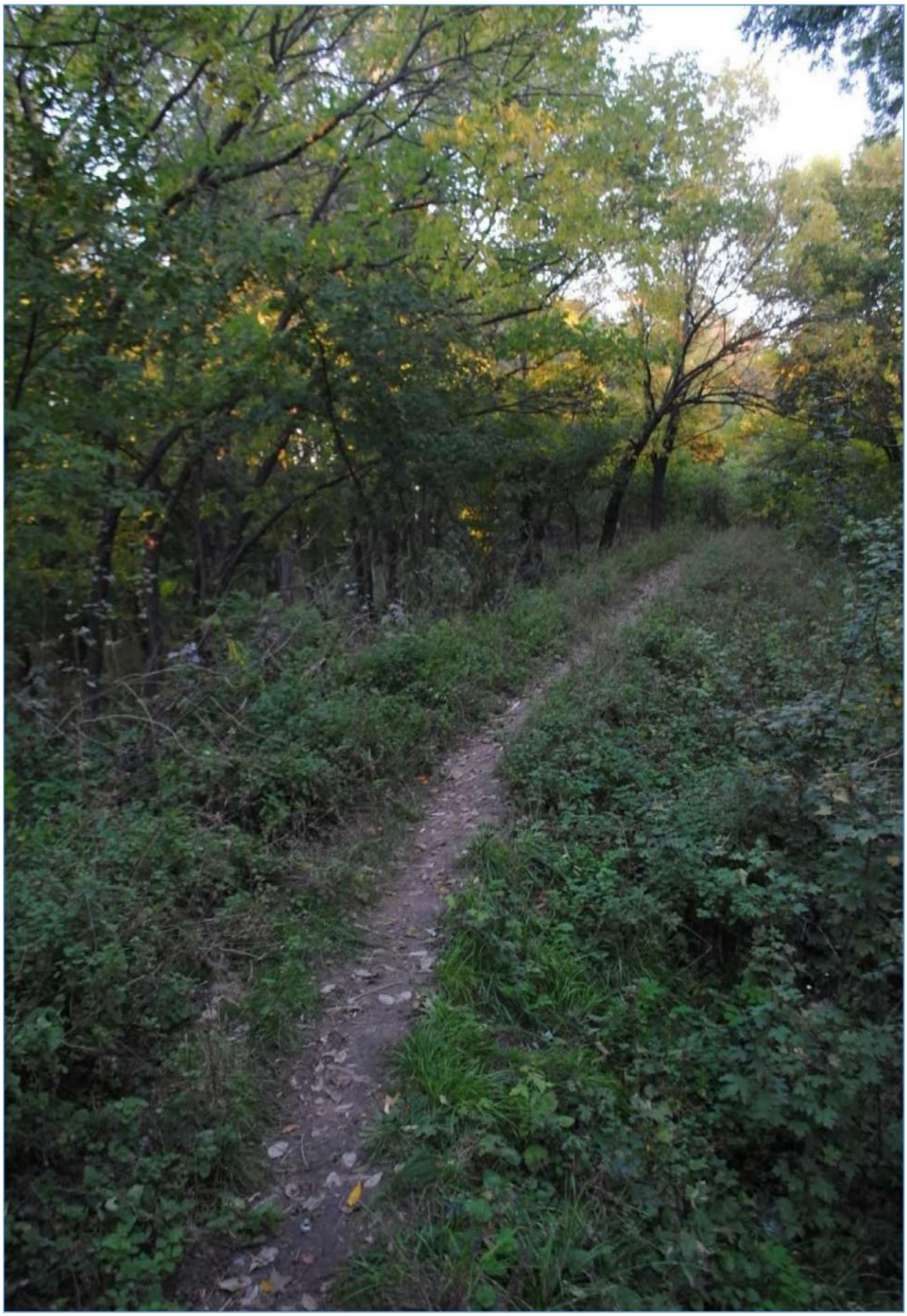

Фото 46. Куртина (права частина) між бастіонами Св. Олександра Невського та Св. Архістратига Михаїла

Фото 47. Фрагмент лівого фланку бастіону Св. Архістратига Михаїла

Фото 48. Лівий фас бастіону Св. Архістратига Михаїла.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

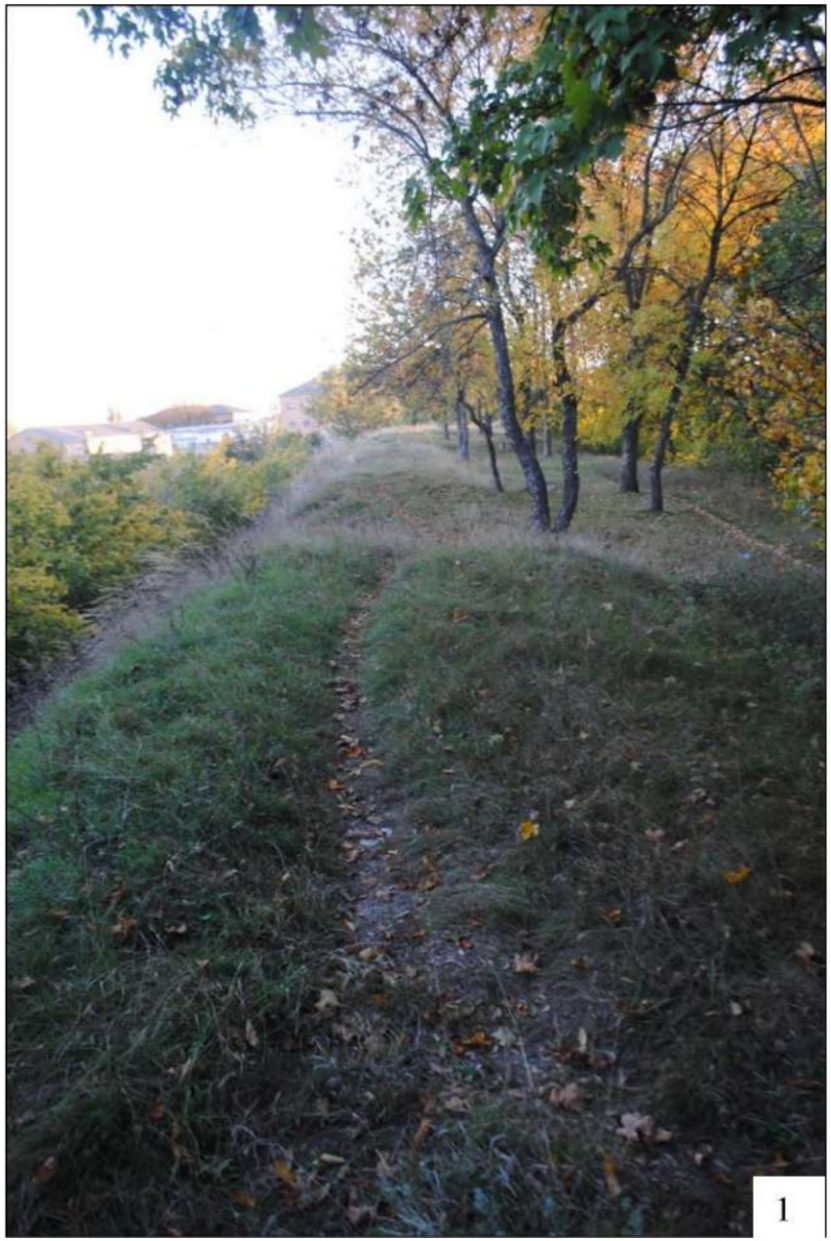

Фото 49, 50. Лівий фас, бруствер, майданчик для гармат бастіону Св. Архістратига Михаїла:
1 – вигляд з лівого фланку; 2 – вигляд від кута бастіону

Фото 51. Вершина валу лівого фасу бастіону Св. Архістратига Михаїла

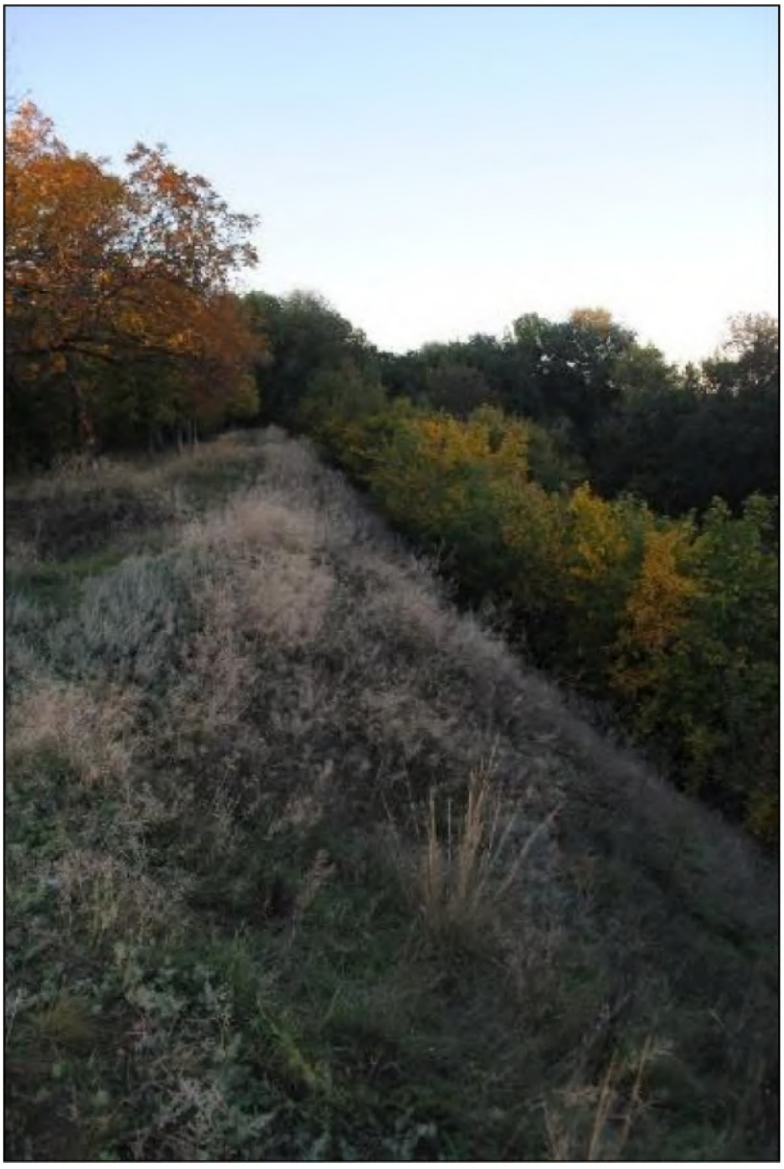

Фото 52. Лівий фас та ескарп бастіону Св. Архістратига Михаїла. Вигляд з кута бастіону

Фото 53, 54. Кут бастіону Св. Архістратига Михаїла.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 55. Правий фас та балкон бастіону Св. Архістратига Михаїла. Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 56. Правий фас, гарматний майданчик та бруствер правого фасу бастіону Св. Архістратига Михаїла. Вигляд з правого фланку

Фото 57. Куртина між бастіонами Св. Архістратига Михаїла та Св. Катерини

Фото 58. Балкон в межах куртини між бастіонами
Св. Архістратига Михаїла та Св. Катерини

Фото 59. Равелін Св.Миколая.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 60. Куртина між бастіонами Св. Архістратига Михаїла та Св. Катерини

Фото 61, 62. Дорога у куртині між бастіонами Св. Архістратига Михаїла та Св. Катерини, що веде до внутрішньої частини равеліна Св. Феодора. Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 63. Дорога у куртині між бастіонами Св. Архістратига Михаїла та Св. Катерини, що веде до внутрішньої частини равеліна Св. Феодора

Фото 64. Дорога у куртині між бастіонами Св. Архістратига Михаїла та Св. Катерини. Вигляд з балкона

Фото 65. Лівий фланк бастіону Св. Катерини

Фото 66. Кут, бруствер, правий фас бастіону Св. Катерини

Фото 67. Кут та внутрішня частина бастіону Св. Катерини.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 68. Балкон в межах куртини (ліва частина) між бастіонами
Св. Катерини та Св. Петра

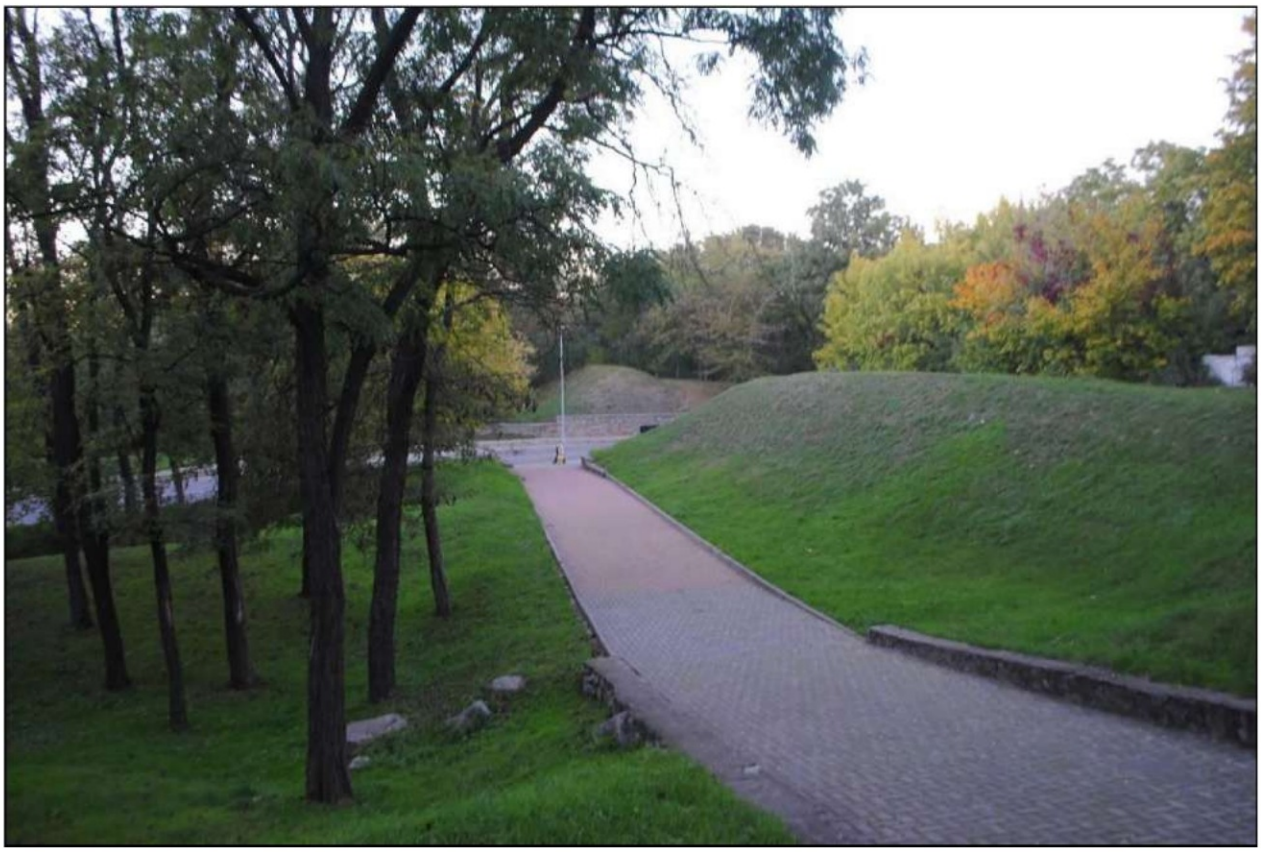

Фото 69. Куртина між бастіонами Св. Катерини та Св. Петра
та Троїцькі в'їзні ворота

Фото 70. Троїцькі в'їзні ворота у куртині між бастіонами Св. Катерини
та Св. Петра. Вигляд з валу правої частини куртини

Фото 71, 72. Куртина між бастіонами Св. Олексія
та Св. Андрія Первозваного

Фото 73. Ліва частина куртини між бастіонами Св. Олексія та Св. Андрія Первозваного

Фото 74. Куртина з переходом у правий фланк бастіону Св. Олексія. Вигляд з внутрішньої території фортеці

Фото 75, 76. Вал лівого фланку та місце для встановлення гармати в межах бастіону Св. Олексія

Фото 77. Кут між правим фланком та правим фасом бастіону Св. Олексія

Фото 78. Кут між лівим фасом та лівим фланком бастіону Св. Олексія

Фото 79, 80. Правий та лівий фаси бастіону Св. Олексія

Фото 81. Куртина з фрагментом балкону
між бастіонами Св. Олексія та Св. Петра

Фото 82. Правий фланк бастіону Св. Олексія

Фото 83. Фрагмент бруствера в межах бастіону Св. Олексія

Фото 84. Кут бастіону Св. Олексія.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018

Фото 85. Лівий фланк з переходом у лівий фас й фрагмент бруствера у межах бастіону Св. Петра

Фото 86. Земляний вал правого фасу бастіону Св. Петра, ескарп, рів та контрескарп, фрагмент гласісу. Вигляд із півночі

Фото 87. Земляний вал правого фасу та рів бастіону Св. Петра. Вигляд із заходу

Фото 88. Фрагмент гласісу в межах бастіону Св. Петра

Фото 89, 90. Фрагмент старої дороги, що вела зі степу
до Троїцьких в'їзних воріт вздовж лівого фланку бастіону Св. Петра

Фото 91, 92. Контрескарп та залишки гласісу в межах бастіону Св. Петра

Фото 93. Кут бастіону Св. Петра. Вигляд з півдня

Фото 94. Кут бастіону Св. Петра.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 95. Вал та рів бастіону Св. Петра.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 96. Кут та земляний вал (правий фас) бастіону Св. Петра.
Вигляд з боку гласіса

Фото 97, 98. Вал та рів бастіону Св. Петра. Вигляд з гласіса

Фото 99. Лівий фас бастіону Св. Петра

Фото 100. Лівий фланк з переходом у лівий фас бастіону Св. Петра

Фото 101. Внутрішня частина бастіону Св. Петра.
Вигляд з вершини насипу лівого фланку

Фото 102. Куртина між бастіонами Св. Петра та Св. Катерини.
Троїцькі в'їзні ворота. Вигляд з лівого фланку бастіону Св. Петра

Фото 103. Равелін Св. Іоанна.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 104. Равелін Св. Іоанна. Внутрішня частина равеліну Св. Іоанна із розміщеним в її межах пам'ятним знаком «Жертвам Голодоморів 1922-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в Україні». Вигляд з кута равеліну

Фото 105. Равелін Св. Анни.
Аерофотозйомка ПП «Експерт-Сервіс», квітень 2018 р.

Фото 106. Вали равеліну Св. Анни

Фото 107. Внутрішня частина равеліну Св. Наталії

Фото 108. Загальний вигляд фортеці Св. Єлисавети.
Супутникова зйомка (Google Earth)

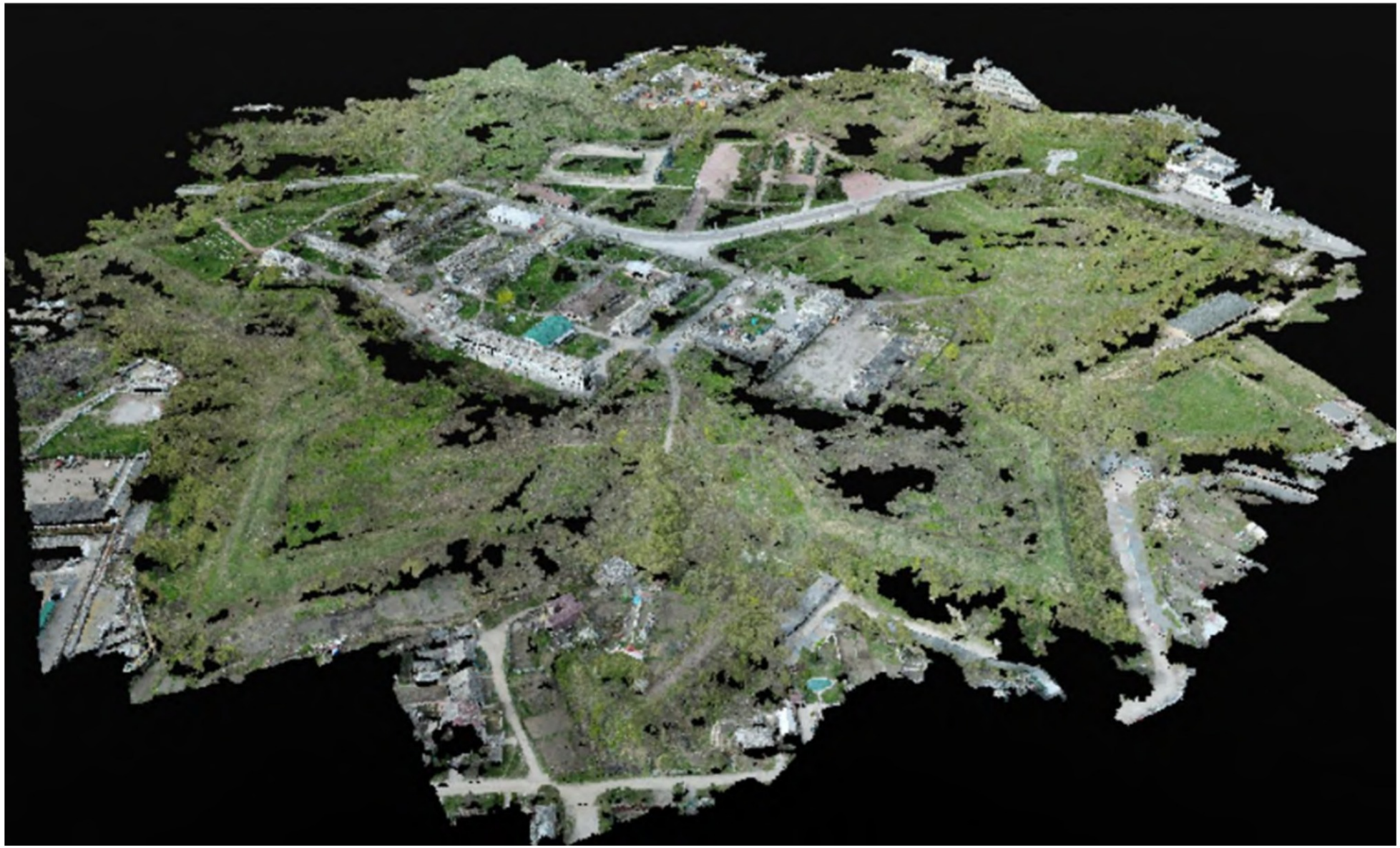
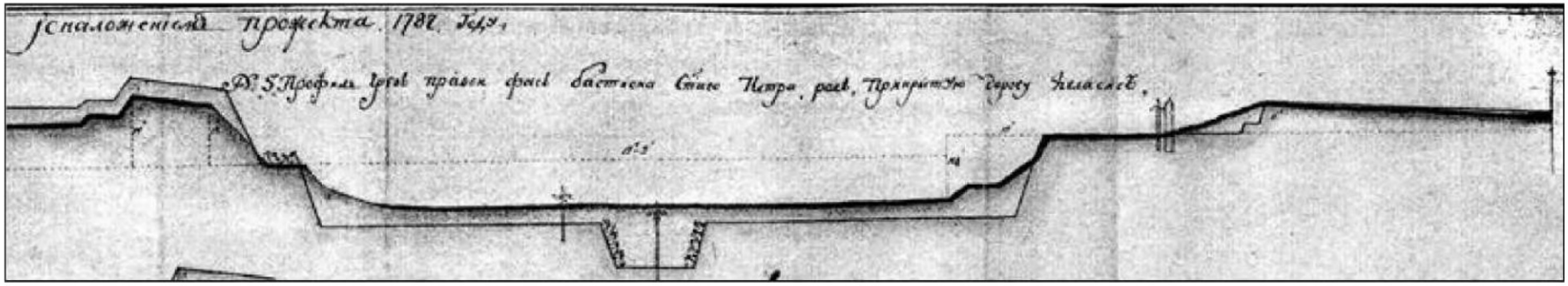

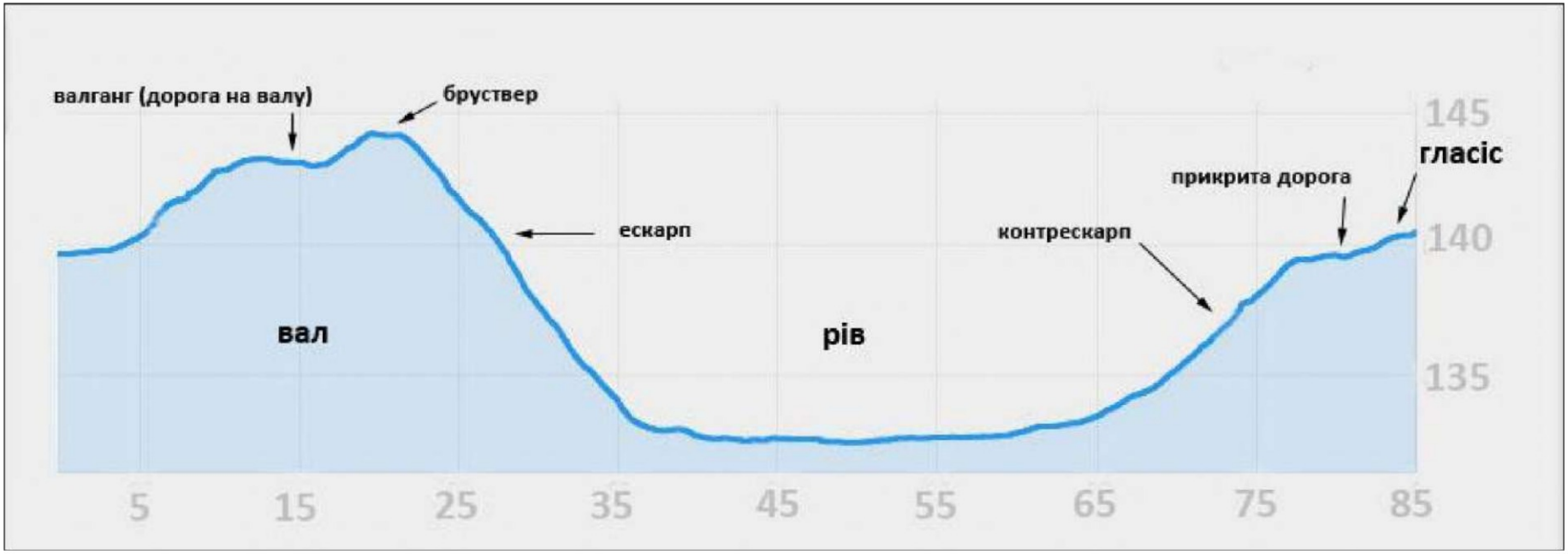
Фото 109. Загальний вигляд фортеці Св.Єлисавети. 3D моделювання (ПП «Експерт-Сервіс»)

Фото 110. Загальний вигляд фортеці Св. Єлисавети. Аерофотозйомка. Квітень, 2018 р.

Профіль через правий фас бастіона Святого Петра, рів, прикритий шлях та гласіс (1787 рік)

Профіль через правий фас бастіона Св. Петра, рів, залишки гласісу (2018 рік)